

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landet omkring VIBORG

TURISTÅRBOGEN 1977

Af Johan Hvidtfeldt

Ådale og hedesletter, søer og bakker 3

Viborg egnen i oldtiden 7

I historiens centrum 14

Kirkerne 25

Gård og by 36

Steen Steensen Blicher 45

Heden og dens opdyrkning 50

Jeppe Aakjær 56

Den nye tid 62

Viborg 67

Ture syd og øst for Viborg 79

    Fra Hald over Dollerup til Asmild 79

    Langs Nørreå og Gudenå 85

    Fra Grønbæk over Vium til Torning 97

    Over Kongenshus Daugbjerg og Fly til Skive 101

Skive og Krabbesholm 109

Mellem Skive og Hjarbæk Fjorde 114

Nord og nordøst for Viborg 121

Denne bog er sat med 9 punkt Intertype Baskerville
og trykt i Fyens Stiftsbogtrykkeri, Odense
Illustrationerne fra Fyens Stifts Reproduktionsanstalt
Typografien ved Erik Ellegaard Frederiksen m m
På omslaget Udsigt over kysterne ved Lovns Bredning
Fotograf Sven Thoby. Danmarks Turistråd
Kortudsnittene er fra Geodætisk Institut og er
reproduceret med dets tilladelse A. 356/77.

Tekst og billedredaktion ved Johan Hvidtfeldt

Udgivet af Samvirkende Danske Turistforeninger

Ådale og hedesletter, søer og bakker

Danmark er et lille land, men dets natur er så omskiftelig, at vi vel alle betages af denne mangfoldighed, der gør landet til noget andet end bare nogle marker og enge, men til en rigdom for enhver, som forstår at opleve de omgivelser, menneskene – her som andre steder – lever under. Kan man andet end føle sig stærkt knyttet, ja bundet til et land, hvor vi på få timer kan følge tidevandets rislen og sagte brusen i vadehavet, opleve de vestjyske klitter med deres imponerende sandklitter, hvis mage man vel knap kan finde på dette kontinent, de mægtige ådale i Jyllands midte, et minde om vældige naturbegivenheder, som i fjerne tider skabte det nuværende Danmark med dets hedesletter, der gjorde tilværelsen træl for dem, der her skulle prøve at skabe et udkomme, men også tryllebandt digteren og naturelskeren.

Eller vi kan fortsætte mod øst, opleve Østjyllands store skove. Ikke mindst bøgeskovene med deres høje, slanke stammer og det lysegrønne tag over skovbundens mangfoldighed. Der er dem, for hvem den oplevelse, at bøgen springer ud, er så stor, at de ikke i de første majdage kan forlade det land, der har en sådan pryde, hvad enten vi møder den i de mægtige skove i Nordsjælland eller i de mange andre bøgeskove, som – det har vi lov til at håbe – aldrig vil forsvinde fra det danske land.

Jordens geologiske fortid er ufattelig lang, millioner af år. Den del af vor klodes fortid, som vi har en mere direkte tilknytning til – fagfolkene kalder den kvartærtiden, og det er den, vi lever i endnu – har vel strakt sig over 1–2 millioner år. Det Danmark, vi kender idag, er først og fremmest præget af de fire nedisninger eller istider, og et mærkeligt betagende vidnesbyrd om ismassernes magt over det danske lands overflade møder vi på Viborg-egnen.

Under de tre første istider blev hele Danmark dækket af isen, men under den sidste nedisning nåede isen kun et stykke ned over Jylland. Isens rand gik fra Vestkysten syd for Bovbjerg til Hald Sø og derfra mod syd gennem Midtjylland. Isranden var dog ikke uforanderlig, men kunne rykke frem eller tilbage alt efter de sta-

dige klimaændringer. Ismasserne kom glidende fra nord, fra Norge og Sverige. På deres vej førtes de hen over grundfjældene, og materiale herfra frøs fast i gletcheren og blev bragt med til Danmark. Da isen smeltede, blev de tilbage sammen med leret og sandet i de morænedannelser, som er navnet på det bakkefyldte terræn, der blev skabt af ismasserne under afsmeltningen.

Karakteristisk for Viborg-området er modsætningen mellem de overfladeformer, som er dannet uden for isranden, og de, der blev til under selve isen, ikke mindst under dens afsmeltning. Der blev dannet vældige floder, hvorigennem smeltevandet fossede ud. Foran gletcherporten blev grus og sand aflejret, og det er på denne måde, at de store hedesletter blev til; størst og mest kendt er vel Alheden, lige vest for isranden. Nærmest isen aflejredes det grovere grus, længere mod vest det finere sand.

Tunneldale

Et af de mest betagende landskaber på Viborg-egnen er Hald Sø og bakkerne deromkring. Ved den vestlige del af søen var gletcherporten for vandet fra de forskellige tunneldale, som førtes frem her til. Den østligste af tunneldalene når helt ned til Mariager Fjord. Her er der vel tale om et gammelt fjordbækken, som gennem aflejringer er blevet delt i flere søbækkener. Fra Hald Sø går denne dal over Vintmølle Sø, Viborg Nørre og Sønder Sø, Loldrup Sø, den nu udtørrede Rødding Sø, Hærup Sø og Klejtrup Sø. Den mægtige Nørreådal har gennem Vedsø forbindelse til Hald Sø. Den strækker sig hen mod Randers. Øst for Viskum deles dalen i to dele. Den sydlige arm afvandes af Nørreåen, den nordlige af Vælds og Søbæk Mølleå. De to dale omgiver den mærkelige lokalitet, Ø, med landsbyen Øby. Her findes uberørt natur af stor skønhed.

Smeltevandet fra isranden skar sig efterhånden ned i hedesletten mod vest. På denne måde blev dalen med Karup Å eller Skive Å til. Der er her terrasser, som viser grænserne for den mægtige flod, der engang fossede gennem dalen. En af de store tunneldale, som i høj grad er med til at give Viborg-egnen dens storslåede skønhed, er Skalsådal. Den begynder ved Fussing Sø og løber i et snoet løb mod vest, indtil den ved landsbyen Skals falder i Hjarbæk Fjord. Den har haft en omskiftelig skæbne under sin istids-tilværel-

Hald Sø. På næsset ses voldstedet efter det tredje Hald, biskop Jørgen Friis' borg. Fot. Per Sowinski, Redsted. Viborg Turistkontor.

se. På et vist tidspunkt blev Gudenåens store vandmængder ført gennem denne dal ud til Hjarbæk Fjord. Derfor fik den sine vældige og imponerende dimensioner. Da isen senere smeltede i Kattegat, kunne Gudenåens løb finde vej ud til det større og nærmere hav, og Skals Å mistede sin storhed, blev et beskedent vandløb, sammenlignet med de vældige vandmasser, der havde fosset gennem denne ådal under afsmeltningens senere stadier.

Det største vandløb i Viborg-området er Gudenåen, som vi f.eks. kan følge fra Svostrup, Tvilum, Tange og Bjerringbro, hvorfra den fortsætter sit løb forbi den store herregård Ulstrup til Langå og derefter videre gennem Randers og ud til havet.

I landskabet rundt om Viborg er der karakteristiske træk, som gør denne egn til noget særegent i dansk landskab, giver det en skønhed, storslået, men mange steder også idyllisk. Sjældent møder vi her i landet en natur, der er så ejendommelig, så forskellig og varieret. Den, der oplever denne egn, vil vel først og fremmest i deres erindring bevare mindet om de vældige ådale eller de mange søer, langsøer som f.eks. Hald Sø. Alle er de blevet til under naturens vældige spil med Danmarks overflade under den sidste istid, så langt den nu nåede ned over halvøen. De mange søer er opstået på forskellig vis og en del af dem er ikke forskellige fra de mange småsøer, vi finder overalt i det danske morænelandskab, på øerne og i Jylland. Mest typisk og af størst betydning for landskabets særprægede udformning er dog langsøerne, som udfylder tunneldalenes bundlavninger. De blev ikke fyldt af smeltevandenes masser af sand og grus, men har ligget som usmeltet is. Denne dødis, som den kaldes, har hindret, at den ujævne bund blev fyldt af sandet.

Viborgeggen i Oldtiden

Isens fremstød var varierende. En tid smeltede en del bort, gletcherne trak sig tilbage, senere væltede isen frem på ny. I disse fjerne århundreder, som kaldes den palæolitiske tid, altså den ældste stenalder, levede der i Europa skabninger, som må henregnes til menneskearten. Det er neanderthaleren, der er den dominerende mennesketype, og hvis tilværelse i Europa strækker sig over ufatteligt mange år, titusinder, ja måske flere. Under den sidste nedisning var det en yngre race af menneskearten, som tog jorden i besiddelse, i Europa og i de andre verdensdele.

Allerede inden isen helt forsvandt fra Jylland, færdedes der mennesker på halvøen. Det allerældste fund fra Danmark er nok fra Hollerup nordvest for Langå. Det er nogle marvspaltede dådyrknogler, som må have været spaltet af mennesker, som har villet sikre sig den næringsrige knoglemarv. Man har kunnet bevise, at de stammer fra sidste mellemistid for omved 100.000 år siden.

Den del af Jyllands jord, som lidt efter lidt blev frivristet isens kvælertag, lå hen som et øde. Her var hverken planter, dyr eller mennesker. Men lidt efter lidt voksede der en vegetation frem, der kom små træklynger, birke- og fyrretræer. Til de ældste boplads fra denne periode hører Klosterlund i nærheden af Engesvang. De mennesker, der boede her, var jægere, som gik på jagt efter kronhjorte, rådyr, elsdyr, urokser og vildsvin.

Bopladsen ved Engesvang er fra en tid, der ligger godt og vel en 9000 år tilbage. Der fandt i denne fjerne tid en temperaturstigning sted, den megen afsmeltning af is betød, at der ikke mere som før var landforbindelse til England. Vesterhavet opstod, og Østersøen, hidtil en indsø, fik forbindelse ud til de store have. Danmark blev i denne tid dækket af store skove, lind, elm, ask og eg, og langs kysterne opstod en ny jægerkultur. I Jylland fandtes den især omkring Limfjordsegnene. Man kalder den Kongemosekulturen, mens det tidligere var almindeligt at bruge udtrykket Gudenaakulturen, som dog ikke er dækkende. Denne kultur er dateret til

6000–5200 før vor tidsregning, og blev efterfulgt af Ertebølletiden, der varede en 1000 år, til omved 4200 f.v.t.

Tidligere kaldte man disse århundreder under ét for køkkenmøddingetiden, fordi man først blev opmærksom på dem gennem de store affaldsdynger af østers og skaldyr; der er vel heller ikke noget skarpt skel mellem dem. På Viborg-egnen findes den ældre kultur først og fremmest langs Gudenå, Skive Å, Fiskbæk Å og i Nørreåens område. Køkkenmøddinger fra Ertebøllekulturen træffes bl.a. ved Hvalpsund og Virksund. En mindre køkkenmødding – vel rester af fordums storhed – træffes ved Krabbesholm i nærheden af højskolen. Det var herfra, at de første oldsager, der kendes fra disse skaldynger, blev indsendt til Oldnordisk Museum af godsejeren på Krabbesholm Jens Dalsgaard. Først 13 år senere blev arkæologen J. J. A. Worsaae klar over, at skaldyngerne var spor efter bopladser. Hans opdagelse blev en landvinding i europæisk arkæologi.

Ingen kan vel sige, når danskerne er blevet landbrugere. Der må være tale om en lang udvikling. Man regner med, at de første danske agrarer måske begyndte at virke omved 4000 f.v.t.

De mennesker, der levede og virkede i Danmark i den følgende periode, kaldes tragtbægerfolket efter deres særprægede keramik. Karakteristisk for denne tid er dysserne, senere jættestuerner. Disse vældige stengrave med deres kamre til opbevaring af de døde kan ofte nå et omfang og en størrelse, der fører tanken hen på tilsvarende oldtidsmindesmærker ude i den store verden. Man kan ikke andet end imponeres af den snilde og den kraft, danskerne den gang har haft, når de har kunnet skabe mindesmærker af en sådan karakter. Mange af disse stengrave er forsvundet. To trediedele af dem, man har viden om i det tidligere Viborg amt, er borte, ødelagt af senere tiders mennesker. De fleste af de bevarede findes i Rinds Herred. I Kobberup sogn ved Kardyh vest for Feldingbjerg findes landets længste langdysse, ikke mindre end 185 m lang. Kamrene er dog fjernet, og kun en del af randstenene er bevaret. Et sørgeligt eksempel på vandalisme overfor en langdysse er den 50 m lange dysse i Roum, som oprindeligt har haft to kamre, mens der nu kun er ét tilbage. En del af randstenene og dækstenene blev brugt ved genopførelsen af Viborg Domkirke

1874–1876. De strenge bestemmelser i de nu gældende fredningslove skulle gøre en sådan vandalisme umulig.

Jættestuerne er stenbyggede gravkamre, som ved hjælp af kulstof 14-metoden kan dateres til 3200 f.v.t. og senere. Kamrene er opført af store bæresten og dækket af stenblokke på tværs; de er som regel en 3–7 m lange og er dækket af en jordhøj. Til kammeret fører en stensat gang. De er fællesgrave for befolkningen og har derfor ofte rummet et meget stort antal døde. Der er en anelig jættestue nord for Bigum med et 4 m langt kammer, bygget af 10 bæresten og tre dæksten. I den er der fundet en stridsøkse, flere dolkblade, lerkar og ravperler. I Fly sogn nær skellet ved Iglsø er der en tokamret jættestue, hvert kammer en 3 m lange. På området er der en anelig samling af høje, ikke mindre end 39. En anden tokamret jættestue findes sydvest for Vammen. Fra Dommerby Hede kendes en boplads fra jættestuetiden.

I den sidste del af denne periode kom der et nyt folk til Danmark fra syd. De kaldes som regel enkeltgravsfolket, fordi de i modsætning til jættestuefolkene begravede deres døde enkeltvis i trækister under ganske lave jordhøje. De benævnes også stridsøksefolket på grund af deres karakteristiske økser, der har skafthul og er forarbejdet i andet stenmateriale end det, der ellers havde været det gængse i Danmark fra den ældste tid, flinten, som var så selvfølgelig for et land, der som Danmark havde så store mængder heraf. Disse folk kendes over store dele af Europa og har nok været et nomadefolk med kvægavl som hovederhverv. Man har villet sætte dem i forbindelse med den indoeuropæiske indvandring. Deres storhedstid lå mellem 2800 og 2400 f.v.t., og på Viborg-egnen træffes der mange vidnesbyrd om deres kultur, og der er fundet mange af dette folks småhøje, utallige af deres stridsøkser, lerkar og ravperler.

Bronzealder og jernalder

Overgangen til den følgende tid, bronzealderen fra omved 1800 til 500 f.v.t. blev jævn og uden dramatik. Våben og arbejdsredskaber blev nu forarbejdet af metal, af bronze, der er en legering af kobber og tin. Den ældste del af denne tid er karakteriseret af, at man begravede de døde i grave under hvælvede jordhøje. Disse jordhøje

je, som gennemgående er ret store, blev som regel placeret højt, på store højdedrag, og der kan ikke være tvivl om, at de ofte viser, hvor de gamle forbindelseslinier mellem de beboede områder gik.

Antallet af bronzealderhøje i det gamle Viborg amt er meget stort, omved 1600 er bevaret, og ialt har man kendskab til 8000. Der er særligt mange af dem i Fjends og Rinds herreder, og ofte er de tæt samlet omkring de gamle hovedfærdselsårer, Hærvejen, der trak sine spor fra Viborg mod syd, og den store vestlige vej, som lidt syd for Viborg drejede efter Hagebro til, mens en tredie vej gik mod sydøst, indtil den nåede Gudenåen. Andre højkrækker syntes at stræbe henimod Limfjorden, mod dens mange fjorde og vige.

Bronzealderen var en stor tid i det danske oldtidssamfund, og fundene vidner med deres mange genstande af bronze, sølv og guld om betydelig rigdom. Et fund fra Fårdal i Viskum sogn – et såkaldt offerfund – rummer en kvindefigur, fire hornede dyr, to oksehoveder og en slange af bronze; desuden to hængekar, et bæltesmykke, en halsring og tre armringe. Et andet stort depotfund stammer fra en mose nordvest for Jebjerg i Salling; heri var der bl.a. tre hængekar, ni halsringe og fem segle til høstbrug.

Det var nok kun stormændene og deres familie, der blev gravsat i de store hvælvede høje. De døde blev lagt i en egekiste, og rester af en sådan kiste er bevaret fra Ungstrup i Lysgård herred. Karakteristisk for tiden er også helleristningerne, og på en sten fra Øster Velling findes der mange indhuggede spiraler og cirkelmønstre. På en sten fra Debel på Fur er der et stort antal skålformede fordybninger. Den har uden tvivl haft en kultisk betydning, som vi idag vel kun kan gisne om.

I den yngre del af bronzealderen begyndte jernet at komme frem, men man regner dog først med, at den egentlige jernalder begynder 500 f.v.t. Man brændte nu de døde, og gravene er ganske små. Denne tid, der vel kan siges at strække sig til henved 1050 e.v.t., og altså omfatter vikingetid, inddeles i en række perioder: den førromerske jernalder, tidligere kaldt den keltiske jernalder, går til omved vor tidsregnings begyndelse. Romersk jernalder omfatter de første 400 år e.v.t. og efterfølges af germansk jernalder til henved 800. Perioden afsluttes med vikingetiden, da vi begynder at få noget at vide om de enkelte mennesker, der har levet her i

landet, enten fra de mange beretninger og fortællinger i de udenlandske kilder eller gennem de små runeindskrifter på genstande, senere på de store runesten med deres inskriptioner om enkeltmænd og deres virke, hjemme eller i det fremmede.

Fra den ældre del af jernalderen er der en række interessante og oplysende fund fra Viborg-egnen. Fra Hendriksmose i Mønsted sogn er der fundet en såkaldt ard, en plov, der ikke vendte jorden, men ridsede en fure. Med arden pløjede man som regel både på langs og på tværs af ageren for at få jorden rigtig arbejdet igennem. En kulstof-14-undersøgelse viser, at denne ard er fra førromersk jernalder, en 300 år f.v.t. Fra denne periode stammer også de ejendommelige digevoldingsagre, plane marker, der er begrænset af lave skelvolde. Felterne kan have meget forskellig karakter. Voldene er først opstået efterhånden og er blevet til ved opkastning af sten og andet affald i selve skellene mellem de enkelte agerstykker. I Fly sogn, der er så rigt på oldtidsminder, findes sådanne agre på heden nord for Fly.

Flere steder har man fra den følgende periode, romersk jernalder, fundet rester af mennesker i moserne, ofret til guddommen. Den, der skulle give sit liv, blev enten stranguleret eller fik halsen skåret over. Liget blev sænket i mosen, iført en kappe eller et skørt. Fra en mose i Grauballe stammer et sådant moselig. En kulstof-14-undersøgelse viser, at det er fra omved 300 e.v.t. Denne mand – omved 30 år gammel – har fået skåret halsen over. Det er i al sin uhyggelige virkelighed bevaret på Forhistorisk Museum på Moesgård ved Århus. Befolkningen på egnen, som så liget i mosen, vægrede sig længe ved at tro, at denne mand havde levet for en 1600–1700 år siden, de mente, det var den fordrukne krybskytte Røde Kristian, der var forsvundet for 70 år siden.

Romersk jernalder og tiden efter var uden tvivl en kamptid. Fundene i Midtjylland, der havde været så rige i den foregående periode, er i tilbagegang. Det synes klart, at tyngdepunktet i landet ligesom forskydes mod øst, fra Jylland til Sjælland, selvom der rundt om – også på Viborg-egnen – forekommer rige gravfund; fra germansk jernalder en del guldsatte, ved Holmgård i Skals sogn således seks brakteater, betalingsguld, en fornem bøjlenål og 28 glasperler. Andre fund fra denne tid er gjort i Torning, i en

Rigtdekoreret stridsøkse fra Mammen-fundet. Øksen er af jern, men indlagt med sølv. Den har uden tvivl tilhørt egnens stormand. Ved øksens nakke er der et stærkt stiliseret menneskeansigt, på øksebladet er der et frygtindgydende fabeldyr. Stilen må snarest anses som en variation over Jellingstilen og er fra den sidste del af vikingetiden, slutningen af 900-årene til henimod udgangen af 1000-årene. Nationalmuseet. Her gengivet efter Henning Dehn-Nielsen: 348 oldtidsminder i Jylland, 1976.

mose i Nørreådal i Tapdrup sogn og i Over Hornbæk.

I løbet af jernalderen kom der på ny andre skikke ved jordfæstelsen. Ligbrændingen hørte efterhånden op, og man vendte på sin vis tilbage til fjerne tiders storstensgrave. Stengravene eller kisterne er dannet på den måde, at gravbunden er omgivet af svære opretstående kampesten med den flade side indefter. Derover er anbragt en række sten, der ligger på tværs. Et eksempel på sådanne grave findes på en højliggende mark tæt nordøst for Løvel Vandmølle ved Skals Å. De to store gravkister er fra 100–200 e.v.t. Uden for den ene gravs lukkede indgang i østenden lå der rigt gravgods for to personer, formodentlig en mand og en kvinde. Den nye gravskik med jordfæste kom til Danmark fra syd, hvor sydgermanerne havde overtaget den efter kelterne.

Fundene fra vikingetiden er ret fåtallige, men to af de betydeligste vidnesbyrd om menneskene på denne egn er fra denne tid, to fund fra Mammen. Vest for landevejen mellem Mammen og Bjer-

ring er der en lav forhøjning, resterne af storhøjen Bjerringhøj fra vikingetiden. Nogle arbejdere fandt her i 1868 en egekiste, 320 cm lang, 190 cm bred og 35 cm høj. Den lå en 1½ m under jordoverfladen. På bunden var der en mand, som ved sin begravelse var ikklædt en dragt af silke og uld med pailletter og pelsbesætning, desuden en uldkappe med broderier. Det er uden tvivl en af tidens stormænd, som her har fundet sit sidste hvilested. Ved fødderne lå en jernøkse med sølvindlagte ornamenter i den dyrestil, der er ejendommelig for vikingetiden. På kistelåget var der en bronze-spand, to tøndeformede træspande og et 58 cm højt vokslys.

Øksen må være en af tidens stridsøkser. Den er ret enestående i sin udførelse og vidner om bærerens høje stilling. Ved øksens nakke er et stiliseret menneskeansigt. På selve øksebladet er et frygtindgydende fabeldyr med et lille hoved. Man har kaldt denne særprægede stil for Mammenstilen. Den er lidt yngre end Jellingstilen, det vil sige fra slutningen af 900-årene, men motivet er i hovedtækkene det samme som på Harald Blåtands Store Jellingsten med dens særprægede ornamentering.

Kun tre år efter dette fund opdagede man ved grusgravning knap 1 km længere mod nord en kvindegrav fra samme tid. Det var uden tvivl en kvinde af høj byrd, som her var blevet begravet. Særlig interesse har dette fund ved de to bronzebeslag til et par mankestole, som fandtes i graven. Mankestole er buede halsbøjler af træ, som anbringes over hestens nakke for at hjælpe til at holde styr på tømmerne.

Eggen langs Nørreådalens har uden tvivl spillet en betydelig rolle i vikingetiden. Der er ualmindeligt mange runesten i den østlige del af Viborg amt, i Sønderlyng og navnlig i Middelsom herred. I Hjerminde præstegårdshave er der f.eks. en sten, fundet på Hjerminde mark; på bagsiden har den en flygtigt indridset skibsfigur. Indskriften beretter: Tholv rejste denne sten efter broder Rade, en meget velbyrdig dreng. En nu forsvunden sten, fundet tæt ved, fortalte, at Tove rejste den efter sin søn Toste.

Disse sten beretter om mænd, der engang levede på disse egne, men blev indhentet af døden. Vi kender deres navne, men vi ved som regel ikke noget om dem selv. Men der må her omkring Nørreådalens have boet en række af egnens, måske landets stormænd.

I historiens centrum

Viborg-egnen var fra gammel tid et kulturelt, vel også et politisk midtpunkt. Fundene fra bronzealderen synes at tale herfor. Navnet Viborg har gennem århundreder fået mange lærde mænd til at spekulere og fantasere. Hvad betød dette ord? Den engelske historiker Ælnoth, som havde slået sig ned i Odense, skrev omvendt 1120 et skrift om Knud den Hellige. Det hed heri: „Der er omtrent midt i Jylland et meget navnkundigt sted, som dels på grund af sin høje beliggenhed, dels fordi der her i gamle dage hyppigt har været holdt ofringer, eller også til minde om en fordum højt anset stedlig afgud ved navn Vig, eller fordi der har stået et slag her, på dansk kaldes Viberg, det vil sige Vigs Høj eller kampens bjerg eller offerbjerg.“ Ælnoths og de lærdes fortolkninger, når det gælder navnet Viborg, kan idag betragtes under synspunktet *curiosa*. De ældre former viser, at betydningen er bjergene med viet, det hellige sted, og først i 1300-årene kaldes byen for Viborg.

Helligdommen på de store højder her i Jyllands hjerte har uden tvivl haft betydning som et kult centrum for store dele af Jylland, måske for hele halvøen ned til Slien, Jyllands gamle grænse mod syd. Den var et midtpunkt for flere af de sysler, som Jylland var delt op i, og som vel er et vidnesbyrd om de folkestammer, som må have været her i Jylland, inden det lykkedes at samle riget til ét. Byen selv lå i Ommersyssel, og der var derfra ikke en mil til Løversyssel i Lysgård Herred, til Fjends Herred i Sallingsyssel og til Rinds Herred i Himmersyssel kun lidt længere. I hele Nørrejylland syd for Limfjorden var der ni sysler, og ikke mindre end 6 af dem lå inden for en afstand af en 25 km fra den by, som tidligt – ligesom noget selvfølgelig – blev Jyllands hovedstad.

Et andet vidnesbyrd om Viborgs centrale stilling i det jyske land er de mange veje, som søger mod byen, ofte fra fjerne steder. I gamle dage sagde man om en mand, hvis ansigt var furet af sorger og bekymringer: „Der ligger Viborg-veje i hans pande“. Det var som et billede på de mange veje, der trak deres mange furer i egnen om Viborg, på vej til helligdommen på bjergene. Her kunne

man også træffe mænd fra andre dele af Jylland, måske med samme ærinde som én selv, men i hvert fald mænd, som det var værd at tale med, slægt, venner, måske også folk, der kunne handles med. Tidligt opstod der en by ved de hellige steder, og de nyeste undersøgelser har vist, at der ved Lille Pederstræde har været bebyggelse allerede i 700-årene, og den har uden tvivl fortsat i århundrederne derefter. Viborg er et sted, hvortil folk har søgt, og hvor der allerede i germansk jernalder har været mænd, som havde anden næring end de bønder, der boede rundt omkring helligdommen. Man kan, som det er blevet gjort, for Viborgs vedkommende henvise til et sted i Gisle Surssøns saga, hvor der berettes om tre mænd fra Island, som i fællig udrustede et skib med varer, og som sidst på året kom til en lille køping ved navn Vibjergene. De slog sig ned her som vinterliggere, varme og mad fandt de hos Sigrhad, i hvis sal de sad „mjødglatte over vinen“, og med hvem de havde et godt felági.

Ælnoth fortæller: „Dér samles hyppigt store skarer fra hele Jylland, dels for at forhandle om de fælles anliggender, dels for at drøfte, hvorvidt lovene er retfærdige eller endnu gyldige og tillige give dem fasthed. Og hvad der er blevet fastslået med enigt samtykke af den forsamlede mængde, kan ikke ustraffet sættes ud af kraft i nogen egn af Jylland“. Viborg var således ikke blot et centrum for menneskene, når de søgte forbindelse med guddommen, men var også et politisk midtpunkt.

Selv efter at de gamle guder havde måttet kapitulere overfor Hvide Krist, blev Viborg ved med at være et religiøst centrum. Kort efter at Hamborg-ærkebiskoppen i 1053 havde fået den kirkelige overhøjhed over Norden, blev Jylland delt i fire stifter, og ét af dem blev Viborg. På mange måder – også økonomisk – skulle det vise sig, at den gamle by, nu bispestad, kom til at præge store dele af egnen omkring byen. Også efter kristendommens indførelse var landsdelens hovedting her – er det stadig, da landsretten har til huse i Viborg. I Viborg må der være blevet ført vigtige forhandlinger om, hvem der skulle være rigets konge, vidtrækkende politiske afgørelser blev truffet her. Så langt tilbage de historiske beretninger rækker, blev de danske konger valgt og hyldet på det jyske hovedting.

Kongsemnernes kampe

I de tider, da der var strid om, hvem der skulle regere land og rige, kom kongevalget og Viborgs politiske betydning til at præge tilværelsen i Viborg og i de herreder, der lå rundt om byen, også fordi der her var så mange veje, ad hvilke kongsemnerne kunne rykke frem mod det sted, Viborg-tinget, hvor kongerne skulle kåres og hyldes. Havde en mand her fået kongenavn, havde han større udsigt til at sætte sin magt igennem. Begivenhederne i Haraldsted Skov i 1131, da Knud Lavard blev myrdet, førte til uro, borgerkrig og opstand i Danmark. Forskellige kongsemner stredes om magten, og der blev i disse år ofte udkæmpet blodige slag i egnen omkring stiftsstad. Erik Emune, Knud Lavards halvbroder, blev konge i 1134. Han havde allerede i 1132 ladet biskop Eskil af Viborg dræbe foran højalteret i Skt. Margrethe Kirke i Asmild. Kong Erik fandt selv døden for morderhånd i 1137. Han blev efterfulgt af søstersønnen Erik Lam, under hvem der nogenlunde var ro i landet, men da han i 1146 valgte at gå i kloster, kom det til åben borgerkrig. Jyderne valgte kong Niels' sønnesøn Knud Magnussen til konge, mens sjællænderne kårede Erik Emunes søn Svend, senere kaldet Svend Grathe. Han besejrede Knud i en kamp nær Viborg, og det hedder herom i en krønike fra den tid: „1151 var der kamp ved Viborg, og atter flygtede Knud“. I den følgende tid var det Svend, som herskede i denne del af landet. Han skal have befæstet Viborg med volde og grave, og anlægget Borgvold menes også at stamme fra denne tid.

Borgerkrigen gik dog videre i de følgende år. Den afgørende kamp kom til at stå på Grathe Hede i den sydlige del af Torning sogn. En tradition – der ikke er altfor troværdig – henlægger slaget til Bækmarksdiget, også kaldet Kong Knaps Dige. Kong Svend blev dræbt af bønder, og han blev begravet på det sted, hvor han faldt. Her opførtes Grå Kapel, først af træ, senere af sten. Det var et bodskapel. Graven var nord for selve kapellet, og her fandt man 1892 skelettet af en mand, der var blevet dræbt ved et hug i hovedet. En mindestøtte er blevet rejst her i 1892. Der er iøvrigt gang på gang fundet økseblade på Grathe Hede, vidnesbyrd om den kamp, der blev udkæmpet her, og som på så afgørende måde af-

Den østlige del af Bækmarksdiget i Torning sogn i nærheden af Bækgård. Diget benævnes også Koksnapdiget eller kong Knaps Dige. Det er en ca. 200 m lang og indtil 6,5 m bred. Langs den sydvestlige side er der en grav, som er 1,25 m dyb. Diget og en tilstødende del af Hærvejen er fredet. Anlægget synes at være fra tidlig middelalder eller forhistorisk tid. Hugo Matthiessen fot. 1928. Nationalmuseet.

gjorde Danmarks skæbne og skaffede det fred gennem en lang periode.

Over et århundrede senere var Viborg-egnen på ny skueplads for en blodig begivenhed, da kong Erik Klipping Skt. Cæcilie nat, den 22. november, 1286 blev myrdet i Finderup Lade af en række sammensvorne. Om motivet var politisk eller måske mere personligt kan vel ikke afgøres med sikkerhed. Liget blev ført til Viborg Domkirke, hvor kongens jordiske rester endnu findes. I Finderup blev der bygget et bodskapel på mordstedet; det blev nedrevet

Luftfotografi af Klejtrup voldstedet. H. S. fot. 1966. Nationalmuseet.

efter reformationen. Man har ment, at det lå på en plads vest for kirken, og her har Thor Lange i 1891 rejst et granitkors, som er 2,7 m højt. Men om drabsstedet og bodskapellet virkelig var her, anses for tvivlsomt. Den nuværende Finderup Kirke kan ikke være identisk med bodskapellet, da der ved kirken har været kirkegård i over 100 år, før Erik Klipping faldt for morderhånd.

Kamp og indre uro kom til at præge det følgende århundrede. De holstenske grever fik på forskellig måde herredømmet i Danmark. Kong Christoffers næstældste søn, junker Otto, forsøgte at befri landet fra det fremmede regime. Jyske Krønike fortæller: „I det Herrens år 1334 kom Christoffers næstældste søn Otto med følge fra Lolland til Nørrejylland i det håb at kunne vinde landet

med beboernes bistand. Men da tyskerne og nogle troløse danskere kæmpede mod ham ved Viborg, gik han ikke blot glip af sejren, men blev også fanget og sat i borgen Segeberg i Holsten“. Slaget fandt sted på Taphede eller Tapdruphede lidt øst for Viborg, og kamppladsen har uden tvivl været nord for byen Tapdrup, hvor der langt ned i tiden var hede, egnen var „en absolut ørk“. Men herover gik vejen fra Viborg østover mod Randers. På en måde var det hovedindfaldsvejen for dem, som østfra søgte at få herredømmet over den by, hvor konger blev kåret. Fra den vestlige af de to Buggeshøje nær ved landevejen kunne junkeren ude i synsranden skimte den by, som ikke kun var hyldingsstedet, men også var af stor strategisk betydning, fordi så mange veje fra alle verdenshjørner søgte herimod. Han kunne se den forjættede by, nåede den aldrig.

Kort efter, at Valdemar Atterdag var begyndt på rigets genrejsning, blev landet hjemsøgt af den sorte pest, som hærgede landet og gjorde store strækninger mennesketomme, ikke mindst i Midtjylland. Der var marker, der ikke længere kunne dyrkes, og som sprang i lyng, mange steder gik det ud over skovene. Rundt om var der kirker, som stod øde, ubrugt, menigheden var for ringe til at holde dem ved magt. Det var, ligesom Viborg-egnens store tid var forbi, den østlige del af Danmark fik større betydning end før, blev i højere grad rigets politiske tyngdepunkt.

•

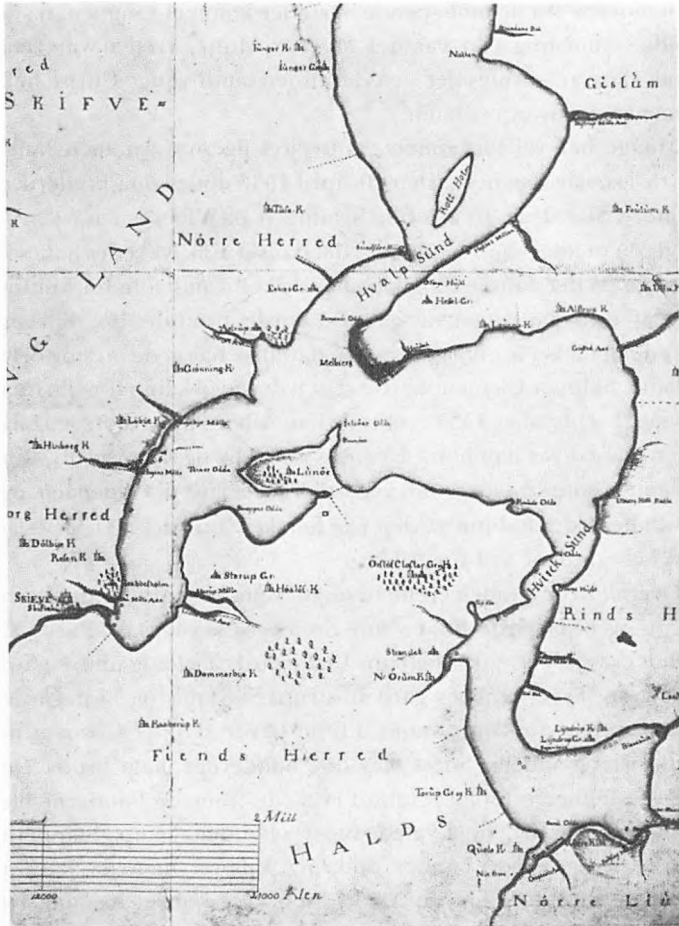
Oprør og kirkeligt oprud

Viborg var dog stadig den jyske hovedstad, hvor mennesker søgte hen, når vigtige sager skulle drøftes, her var landstinget, og byen var midtpunktet i det rige stift. Den 21. december 1522 var en række jyske rigsråder og adelsmænd samlet til vigtige, yderst hemmelige forhandlinger. De udfærdigede et brev, hvori de anklagede kong Christian 2. for en række overtrædelser af håndfæstningen og for onde hensigter, „hvilket ikke længere er til at tåle, men (vi) er forpligtet under vor ære og redelighed, som vore recesser indeholder, med liv, hals og gods at afværge sådan skade og evig fordærvelse“. De havde nu indgået et forbund og forpligtet sig til „aldrig sådant at lide“. En af underskriverne var Viborg-bi-

spen Jørgen Friis, engang kongens kancellisekretær og betroede mand. De ville sende landsdommer i Viborg Mogens Munk til hertug Frederik med opfordring til at forhandle med de sammensvorne. Senere, den 20. januar 1523, opsagde de kongen huldskab og troskab, og Mogens Munk rejste ad vejene sønderud til hertugen. Det er mærkeligt, at samme dag, som dette sammensværgelsesbrev blev underskrevet i Viborg, kom det til optøjer i stiftsstaden. En af Christian 2.s mænd, den hårde og brutale Rasmus Clementsen, var i byen. Borgerne tvang ham til at følge dem til rådhuset. Han fortæller selv, at de sagde til ham, at „hvis jeg ikke vil følge dem, så ville de lønne mig af, som de lønnede Hans Tolder“. Han havde været kongens lensmand i Ålborg, og var sommeren før blevet dræbt under et opløb. Det var ikke kun rigsråd og adelige herrer, som var utilfredse med det regime, som Christian 2. og hans nærmeste rådgiver Sigbrit førte. Da kongens og oprørernes styrker senere kom til at stå overfor hinanden i nærheden af Horsens, blev det berettet, at der var 20.000 væbnede borgere og bønder på oprørernes side. De jyske rådets appel til den jyske almue havde ikke været forgæves. Det var ikke kun nogle biskopper og råder, der var med i det oprør, som var begyndt med sammensværgelsen i Viborg. Det var også store dele af den jyske almue, forenet med dem i hadet mod regimet, under våben.

I marts 1523 rykkede en militær styrke østfra mod Viborg. Det var en del af hertug Frederiks hær, rytteri, en afdeling landsknægte og 500 bevæbnede bønder. Fra heden mod øst kunne hertugen se mod den by, der snart skulle være i hans vold, hvor der skulle gives ham kongenavn. Torsdag den 26. marts kl. 12 drog han ud af den nylig erobrede stiftsby. På en mark uden for byen var der opført en slags tribune, til rigsrådets og hertugens bedste mænd. Mogens Munk formandede de mødte til at hylde den nye konge. Der blev aflagt ed til ham, og et mægtigt hyldestråb lød imod ham. Han fik overdraget rigsbanneret, og i et prægtigt optog drog han tilbage til byen.

For stiftets stormænd blev det følgende årti en sorgens tid. De måtte erkende, at en ny tid var undervejs. En ung johannitermunk Hans Tausen kom 1524 til Viborg. Han talte Roma midt imod, borgerne flokkedes om hans talerstol, og i 1524 tog kongen ham

Udsnit af Schoustrups kort fra 1741 over den sydlige del af Limfjorden. Dansk Folkemuseum, Brede.

under sin beskærmelse og sin beskyttelse som sin „kapellan“. I de følgende år udviklede der sig en slags kirkekamp, og til tider kunne det komme til uroligheder. Det skete i 1530, da borgere og bønder samlede sig mod biskop Jørgen Friis, der ellers residerede på sin faste borg ude i Hald Sø. I oktober året efter var store skarer

af bønderne fra de omliggende herreder kommet sammen, da der holdtes landsting. Nu var det Mogens Munk, vreden var vendt mod. Der var – syntes det – en del af den landflygtige Christian 2.s tilhængere i by og på land.

Mange har vel fornemmet, at uvejret ligesom var nær, kunne bryde løs, når som helst. Den 10. april 1533 døde kong Frederik på Gottorp Slot. I de 10 år efter hyldingen på Viborg mark var det trods de vældige modsætninger i det danske folk lykkedes ham som kaptajn på det danske statskib at undgå en katastrofe for samfundet. Men da kaptajnen var gået fra borde, brød det løs, og længe varede det ikke, før borgerkrigens flammer hærgede en stor del af Jylland. Skipper Clement havde rejst jyderne til kamp for Christian 2.s sag. I september 1534 erobrede han Ålborg by og slot, og i løbet af en måned var han herre i Vendsyssel, Thy og Viborg stift. Rejsningen bredte sig videre ud, i vest til Varde, i øst til Gudenåen, og i alt 49 herreder lød under den nye hersker. En adelshær blev slået ved Leregårdene syd for Ålborg.

Overalt hvor bondehærene trængte frem, kom afbrændte herregårde og bispegårde til at vidne om deres færd. Da de drog fra Randers vestover, gik Klejtrup, Vingegård, Tjele og andre gårde op i luer. Tyge Krabbes gård Bustrup, Skivehus og bispegården Spøttrup blev stukket i brand. En tid havde skipper Clement hovedkvarter i Viborg. Snart blev dog bøndernes magt brudt. Den erfarne feltherre Johan Rantzau rykkede frem, og bønderne blev fyldt med rædsel, de flygtede stort set uden kamp. Skipperen havde flere tusinde bønder omkring Viborg, men da Rantzau nærmede sig, drog han til Ålborg, som dog hurtigt blev taget af Johan Rantzau. Skipperen blev som fange ført til Gottorp, senere til Flensborghus' underjordiske fængsel. Den 9. september 1536 blev han henrettet ved Viborg Landsting. Hans hoved blev opsat på en stage, der var kronet med en blykrone, som senere hang i et af Domkirkens kapeller. Hans krop blev lagt på fire stejler.

De bønder, som havde deltaget i rejsningen mod den nye konge Christian 3., måtte „løse deres hals“; for mange betød det, at de måtte afstå deres gårde, selvejere blev fæstere, andre betalte bøder. Kongen overtog en stor del af det rige gods, som før havde hørt under kirken, ikke mindst biskop og domkapitel, og tit blev det før

eller senere solgt til adelige herrer. Oprøret og reformationen ændrede meget i byens og egnens tilværelse og levevilkår.

Pest og krig

Den sidste borgerkrig, det sidste oprør i Danmark var historie. Men ulykker kunne der endda være nok af. Viborg blev gang på gang hjemløst af store brande. Mere skæbnesvangert var det, når pesten grasserede, og mennesker i hobetal blev dødens bytte. Værst var „den store død“ i 1602, der fik vidtrækkende følger og ligesom forberedte den katastrofale nedgang i by og på land, som kom til at præge de følgende årtier. Man troede, det var „helhest“, der på sine tre ben red rundt som en dødens forrider.

Som det vel er naturligt, fik pestens uhyre lidelser den følge, at overtroen fik stadig større og større magt over menneskenes sind, og de følgende årtier blev da også mere end før heksejagten tid. Fra Viborg-egnen var der mange eksempler på troldkoner, der blev kastet på heksebålene.

Menneskene kunne ikke – bortset fra trolddomskunster – stille noget op mod pesten, og dødens høst var stor. Som under den store pest i 1300-årene var der steder, som bønderne ikke længere kunne holde under kultur, og som blev hedens bytte. I Fiskbæk ved Hjarbæk havde Snabe og Knudslund i 1662 ligget hen i 60 år med agrene fulde af lyng.

I efteråret 1627 blev Jylland efter de mange års fred på ny ramt af krigens ulykker og lidelser. Christian 4. var blevet indviklet i Trediveårskrigen. Hans tropper led et tilintetgørende nederlag ved Lutter am Barenberg nær Harzen, og de kongelige tropper flygtede op gennem Jylland, stjal og plyndrede, hvor de kom frem. Efter dem fulgte de kejserlige tropper, som den 6. oktober 1627 rykkede ind i Viborg. Krigen betød store udskrivninger, befolkningen blev udsuget, og fattigdommen bredte sig. Spredte forsøg på modstand, f.eks. i det nordlige Fjends herred og bag Simsted Å, blev knust. I Viborg residerede den øverstbefalende grev von Strozzi, og vinhandleren Hans von der Hude blev tvunget til at levere for 306 rigsdaler vin til ham og andre officerer.

Kun 15 år senere blev Jylland på ny hærtaget af fjendtlige tropper, denne gang svenske krigere under general Torstenssons

kommando. De huserede, brandskattede og plyndrede overalt, og næsten al offentlig virksomhed gik i stå. Viborg var en tid hovedkvarter for den svenske general Helmuth Wrangel, og senere havde Torstensson kommandosted i Jyllands gamle hovedstad. Allerede i 1657 kom svenskerne igen. Under svenskekrigene spillede Midtjylland ingen større rolle, og måske er befolkningen denne gang sluppet lettere end før. Værre blev det uden tvivl, da de blev efterfulgt af danskernes bundsforvante, især brandenburgere og polakker. De var så sandelig ikke milde herrer, selvom deres hærgen nok var værre længere mod øst. Kurfyrsten selv, Frederik Wilhelm, havde en tid sit hovedkvarter i Viborg, byen i landets midte, og senere havde hertugen af Sachsen-Weimar residens i byen.

Da de sidste fremmede tropper forlod Danmark, var det et hærget land, de drog ud af, udpint af lejetropperne, hjemløst af sygdom. Lykkeligvis skulle der gå næsten 200 år, før Jylland på ny blev besat af fjendtlige tropper. Begivenhederne i 1660, da adelens magt i Danmark blev brudt, fik på mange måder betydning for Viborg, som på forskellig vis var adelens by. Vel var stiftsstaden stadig et centrum for Midtjylland, men tilbagegangen var begyndt. Viborg skulle aldrig genvinde sin gamle position.

Kirkerne

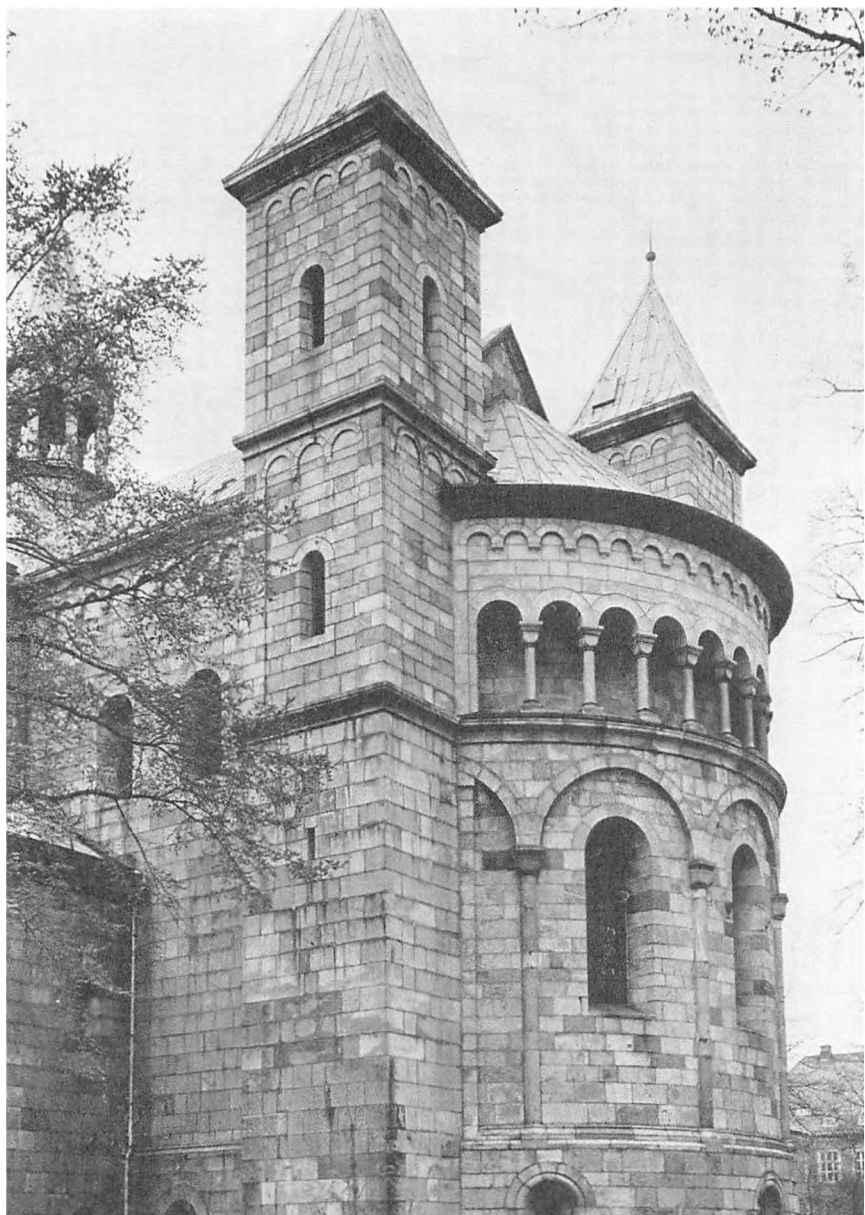
Rejser man gennem det midtjyske landskab, betages man af de mange minder fra oldtiden, de lange rækker af gravhøje fra stenalden eller bronzealder, dysser og jættestuer. Fra den følgende periode, fra vikingetid til slutningen af 1400-årene, er der – bortset fra kirkerne – kun bevaret få mindesmærker i landskabet som vidnesbyrd om menneskenes virke: Nogle få befæstningsvolde, som det ofte er umuligt at datere, større anlæg er Borgvold i Viborg, Skjern voldsted og voldstedet Gravene, der består af to borgbanker i nordkanten af engdraget langs Gudenå i Hjorthede sogn. Store voldanlæg findes også i Klejtrup og ved Hald, hvor den ene borg på en måde afløste den anden. Af de herregårde, som er bevaret til idag, er der nu og da ældre dele, som rækker tilbage til senmiddelalderen, Spøttrup, oprindelig en bispeborg, og sydfløjen i Tjele. I Viborg er der adskillige rester af middelalderlige bygninger – som ikke er kirker. Nævnes kan den gotiske stiftsprovstebolig fra den senere del af 1400-årene, fundamenter til det tidligere gråbrødre-kloster, og under bispegården er der bevaret kældre fra en katolsk kannikerresidens.

Her som alle andre steder i landet er det kirkerne, der står som vidnesbyrd om danskernes næsten utrolige aktivitet som bygherrer i årtierne på begge sider af år 1200. Landsbykirkerne, som vi møder dem overalt i Danmark, tit med kun få kilometers mellemrum, fortæller om folkets vilje til at hædre og ære den kristendom, som deres forfædre for ikke så lang tid siden havde gjort til deres tro, den kristendom, som var grundlaget for deres og deres børns åndelige kultur. Da danskerne havde godtaget læren om Hvide Krist, begyndte man også at bygge gudshuse, hvor han kunne tilbedes og dyrkes. De var opført af træ, men de har uden tvivl fulgt det mønster for kirkebygninger, som var blevet udformet så tidligt som i 300-årene af de kristne menigheder, og som har sine forudsætninger i den antikke basilika. Oprindelig bestod kirken – af det græske kyriakos, det som hører herren til – af et rektangulært langhus med højt midtskib og lavere sideskibe. Ved den ene ende

Fotografi af Viborg Domkirke før nedbrydningen. Til højre ses det tidligere rådhus, nu Viborg Stiftsmuseum. Det kgl. Bibliotek.

afsluttedes langhuset af et kort tværskib, hvor alteret var anbragt, ofte foran en lille udbygning med halvcirkelformet grundplan, apsis. Efterhånden blev basilikaen orienteret øst-vest med alteret i den østlige ende. Man skal ikke have set mange af de landsbykirker, som rejser deres større eller mindre bygninger fra mulden eller sandjorden i landet omkring Viborg, for at erkende, at disse regler, som er blevet til i fjerne lande for så mange århundreder siden, stort set er blevet fulgt af de bygmestre, som havde ansvaret

Viborg Domkirkes apsis og kor. Georg PE fot. 1954. Nationalmuseet.

I Skjern Kirke er der over norddøren en tympanon med to løver. Nationalmuseet.

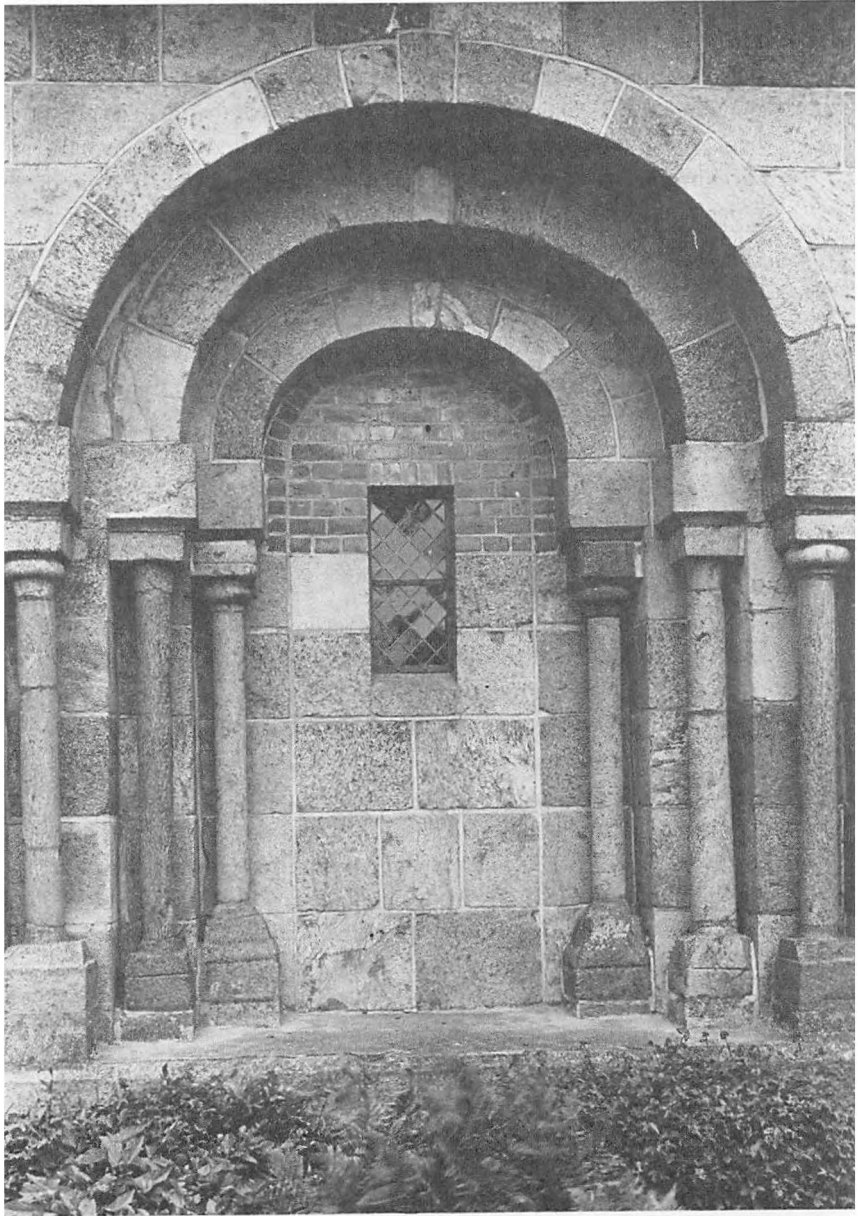
for dette vældige byggeri. De byggede iøvrigt – som arkitekter gør – i den stil, som var den herskende. Man måtte følge moden, det vil sige den romanske, som kom sydfra, fra romerne, og som er karakteristisk ved sine runde buer.

Romanske granitkirker

I de store romanske kirker var der ofte en krypt under den egentlige kirkebygning. En sådan er på Viborg-egnen kun bevaret ét sted, i domkirken i Viborg. Den er overhvelvet i tre skibe med tolv hvælv, der især er udført i frådsten. Hvælvene hviler på seks fritstående søjler og en del halvsøjler ved væggene.

I Viborg-området synes der at have været flere kirkelige byggeperioder. Den første omfatter årene, før domkirken blev til. Asmild Kirke er fra denne tid med en for Norden helt enestående udformning af byggeplanen. Mod vest var der to tårne, som var bredere end kirkens tre skibe, og mellem dem et rum afsluttet med apsis og kor. Kirken er fra omkring 1100, og dens særpræg skyldes måske, at den er opført af biskop Eskil, som Erik Emune i 1132 lod dræbe foran alteret.

Sydportalen i Tapdrup Kirke. E.M. fot. 1946. Nationalmuseet.

Den anden byggeperiode er samtidig med eller fra tiden lige efter det store byggearbejde på domkirken i stiftsbyen, som er begyndt under biskop Eskil og blev fuldført under biskop Niels, der døde 1191. Man regner med, at der knyttet til det mægtige byggeri ved Vor Frue Kirke har været en værkstedsskole, hvorfra såvel bygmestre som stenmestre er blevet sendt ud til arbejde ved omegnens kirker. Noget af det fornemste stenmesterarbejde findes i de kirker, der er prydet med søjleportaler. Her er mange forskellige udformninger, men de er uden tvivl alle blevet præget af skolen i Viborg eller af mestre, som engang havde lært deres metier her. Det er ikke mindst i kirkerne øst og sydøst for Viborg, at vi møder disse søjleportaler, hvoraf mange er mesterværker i dansk stenhuggerkunst. Som et eksempel blandt mange kan nævnes sydportalen i Tapdrup kirke ved Nørreådalene lige øst for Viborg. Den har seks søjler, andre steder er der kun fire eller to. Kor og apsis var kirkens helligste sted, og ofte er udsmykninger af denne bygningsdel rigt udformet med søjler og arkader, f.eks. i Grønbæk syd for Ans.

Portalerne afsluttes foroven af en overligger, en tympanon, der kan være retkantet eller halvrund. I Viborg-kirkerne er disse tympana ofte prydet med stenmesterens kunstværker. Skjern Kirke har over sin norddør en tympanon med to løver, og på Svostrup Kirkes tympanon er der dobbeltløver med fælleshoved. Ålum Kirkes portal har seks søjler og viser fællesskab med stenhuggerskolen i Viborg. I dens tympanon er et relief, der forestiller Maria og barnet, de hellige tre konger og flugten til Ægypten. En tympanon med helt det samme motiv findes i nabosognet Tånum.

I de danske kirker kan man finde byggemateriale af forskellig karakter. Det måtte nu engang afhænge af forholdene på den enkelte egn. Kirkerne i Viborg by var alle granitkirker – bortset fra Sønder Sogns Kirke, den gamle Sortebrødrekirke, som er en ungotisk teglstenskirke fra omkring 1275. Og intet steds i Danmark møder man som her i Midtjylland granitkirken som den dominerende kirketype. I de fleste tilfælde er det endda den smukt tilhuggede granitkvader, som er byggenaterialet. Den er let kendelig, selvom senere tilbygninger, ikke mindst i den sengotiske byggetid, i nogen grad kan have ændret fremtoningsbilledet. Ofte blev der

bygget et våbenhus i forbindelse med sydportalen, måske blev kirken udvidet mod vest, eller der kom tårn på en kullet kirke. Der er dog også kirker, som aldrig fik tårn, f.eks. Pederstrup Kirke lidt øst for Løvel. Den virker iøvrigt som et godt eksempel på en romansk kirke på denne egn, både ved sin beliggenhed og ved sin jævne byggestil, der her er bedre bevaret end mange andre steder.

De stenmestre, som virkede på den store byggeplads i Viborg, eller som måske endda havde fået deres uddannelse ved skolen her, kunne rigtig boltre sig og vise deres kunnen i det vældige granitmateriale, som efterhånden blev skaffet til veje ved egnens kirker. De kunne deres metier, og de vidste, hvorledes de fuldt ud skulle udnytte dette ideelle råmateriale, med dets utrolige farverigdom. Man kan sige, at romanske stenhuggerkunstnere i Viborg og i kirkerne omkring stiftsstaden ydede det helt fremragende, som under samme vilkår næppe er præsteret andetsteds i landet. Mange steder kan man glæde sig over denne kunst, som vi møder ikke kun i portaler og tympana, men også i de mange enkeltkvadre, indsat i kirkerne og med udhuggede små figurer som tre mandehoveder i Ålum Kirke eller det gudlam, som er indristet ved norddøren i Østerbølle Kirke. Dyrefigurer spillede en stor rolle i den romanske billedkunst. Den var både en arv fra antikken og fra de germanske folks egen kunstneriske fortid. Kirkernes udsmykning blev stærkt præget af dyreornamentikken, som vi ikke kun møder i de smukke tympana, men også i enkeltkvadre; f.eks. er der i Sønder Vinge Kirkes nordmur tæt ved vesthjørnet en kvader med et kors omgivet af løve og gudslam i relief. De smukkeste dyrerelieffer findes uden tvivl i Viborg Domkirke, hvor der på begge sider af det midterste apsisvindue er billedkvadre med reliefhugne løver.

Som det var at vente, er der i Viborg-egnens kirker mange smukke døbefonte fra ret tidlig tid, og det almindelige har vel været, at de er hugget af de stenmestre, som virkede ved byens og sognenes kirker. Fonten i Sjørsløv er en ypperlig repræsentant for den store gruppe af løvefonte, andre findes f.eks. i Højbjerg, Vester Velling og Klejtrup.

Karup Kirke. Middelalderens berømte valfartskirke blev ombygget, efter at Steen Jørgensen i 1744 havde fået overdraget kirken af kongen. Den består først og fremmest af et sengotisk langhus og er nu kullet. J. Hv. fot. 1976.

Nyere kirker

Da den romanske kirkebygningstid var forbi, var Viborg-egnen vel forsynet med kirker. Der var i virkeligheden ikke i de følgende århundreder behov for at bygge nye kirker, så meget desto mere som befolkningstallet stagnerede eller måske endda var i tilbagegang. En undtagelse er Vor Frue Kirke i Karup, hvor der i sengotisk tid, måske henimod 1500 blev bygget en helt ny kirke, et langhus af teglsten på tre hvælvfag med korsarme, tresidet kor, tårn og våbenhus. Kor, tværskib og hvad der var tilbage af tårnet blev revet ned i 1744, og kirken er idag kullet. Baggrunden for den store udvidelse i gotisk tid var, at Karup var blevet et berømt valfartssted med en helligkilde, som besøgtes af syge og pilgrimme, og som blev genstand for mindre venlig omtale i reformationstidens kendte satiriske skrift. En samtale mellem Peder Smed og Atser Bonde.

En ny kirke fra en langt senere tid er Frederiks, hvis tilblivelse

hænger sammen med hedens kolonisation og de indkaldte familier fra Tyskland, som kom til at virke her på Alheden.

Sortebrødre Kirken i Viborg er en ungotisk teglstensbygning. Den kom til at overleve reformationens storme, da der af byens 10 kirker – hvortil endda kom klosterkirkerne – kun blev bevaret tre som gudshuse. Domkirken og de to klosterkirker, Sortebrødre og – indtil 1812 – Gråbrødre kirker. De andre blev nedlagt, og mange steder kan man endnu i Viborgs jord finde granitoverligger til døre eller vinduer som minder om de kirker, der gik til under det religiøse opgør for en 450 år siden. Men også rundt om på landet forsvandt der kirker, i middelalderen og senere, i Igelsø, Fly sogn, ved Mindrup i Tostrup sogn, ved Hejring, Klejtrup sogn, hvor der er fundet granitkvadre, skeletter og rester af kister, ved Hvidding Skole, Vorning sogn. Foulum var tidligere et sogn, som 1656 blev lagt sammen med Tjele. På grund af de ringe indtægter var kirken kommet i forfald, og der havde i mange år ikke været prædiken i den. Faldborg eller Faldbjerg i Vindum sogn var et eget sogn indtil 1655, da kirken blev nedbrudt på grund af brøstfældighed. Endnu i 1870 kunne man se grundstenene, noget af muren og kirkegårdsdiget. Et mindesmærke er rejst på tomten 1934, og da man i 1870 byggede en ny kirke i Brandstrup, kunne man her bruge kvadre fra kirken, resten af fonten og et romansk tympanonrelief.

Kirkernes indre

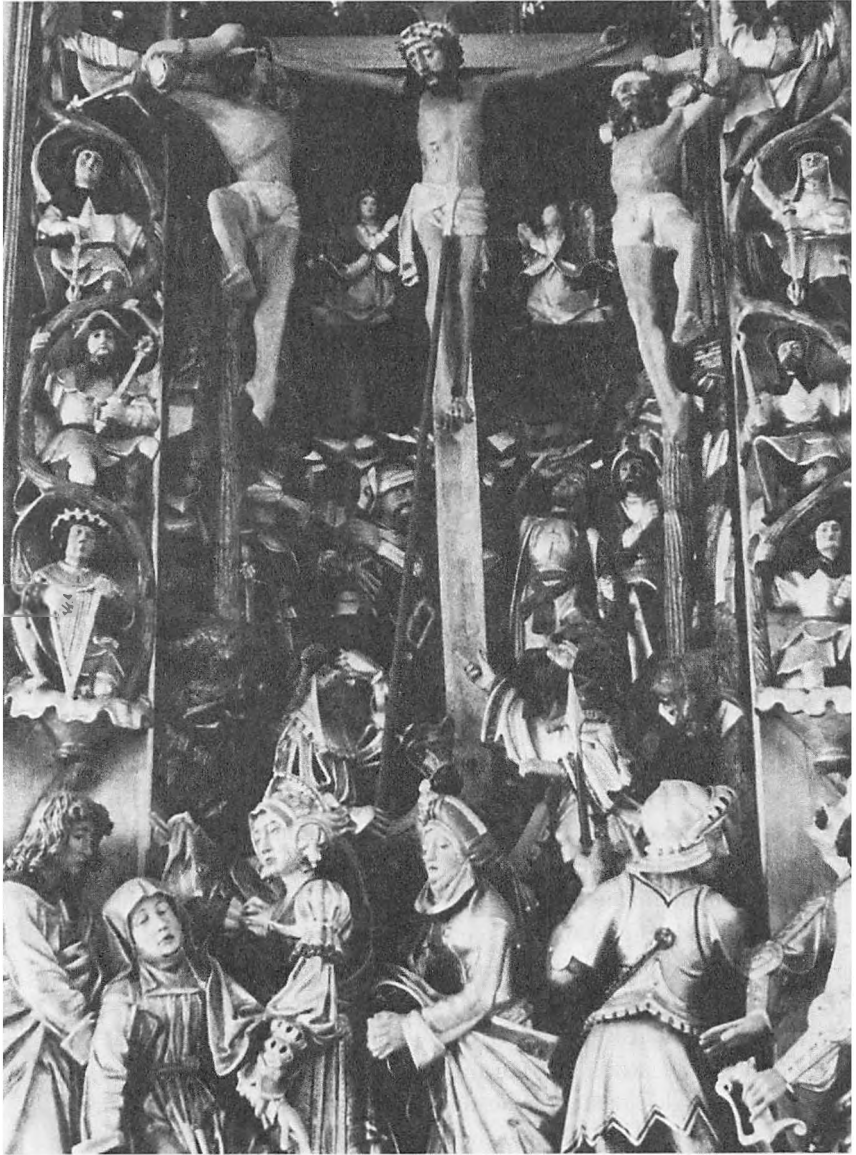
Mange af Viborg-kirkerne er således af betydelig interesse, kunstnerisk, historisk og arkitektonisk. Kirkernes indre udstyr har vel ikke helt den samme interesse. Af kalkmalerierne, som ikke er overvældende i tal, er de betydeligste dekorationerne i Skive gamle kirke, hvis hvælv i 1522 blev prydet med billeder af Treenigheden, af engle, apostle, af frelserens legendariske familie, martyrer, blandt dem Skt. Olaf, Skt. Knud Konge og Skt. Knud Hertug. Man finder her også kirkefædrene, Nordens apostle Ansgar og Rimbart, de jyske helgener Skt. Kjeld og Skt. Thøger, alt ialt en helgenrække så rig som intet andetsteds her i landet. Figurerne er anbragt i blomsterbægere, så de synes at vokse ud af det sengotiske slyngede rankeværk.

Af altertavler fra katolsk tid er der kun bevaret meget lidt, i Lundø

en siddende madonna fra sidste halvdel af 1400-årene. I Skjern Kirke er der en trefløjet altertavle fra slutningen af 1400-årene. I midterskibet ses den hellige Anna med Jomfru Maria og Jesusbarnet mellem Skt. Nicolaus og den hellige Katharina af Siena. På fløjene de hellige tre konger og helgener. En altertavle fra sengotisk tid af helt enestående karakter findes i Viborg Søndre Sogns Kirke. Den blev efter byens brand skænket til kirken af Frederik 4. i 1728. Tidligere havde den stået på Københavns Slot. Den er skåret i Antwerpen omkring 1520 og udført i malet og forgyldt billedskærerarbejde. Forneden ses fire profeter omkring Isai, fra hvis bryst et træ vokser frem, og ved siderne bebudelsen, Kristi fødsel, omskærelsen og fremstillingen i templet, foroven Kristi korsgang, korsfæstelsen og nedtagelsen fra korset.

En smuk altertavle fra højrenæssancen findes i Tårup, men er nu udstyret med naive malerier fra begyndelsen af 1800-årene. Den ret pompøse altertavle fra Asmild 1625 er firsøjlet med nadverrelief, flankeret af to evangelister, Golgatha-scene i gavlstykket og opstandelse i gavlfeltet.

For mennesket – dengang måske mere end nu – var det væsentligt at blive mindet af eftertiden, eftermælet efter den døde var noget kosteligt. Kirkerne her som andre steder bærer næsten alle vidnesbyrd om, hvor stor vægt man lagde på, at kommende slægter skulle kende ens navn, slægt og gerning i livet. Næsten overalt vil man finde gravsten, måske med billeder af den afdøde i fuld størrelse, epitafier eller mere beskedne gravminder over jævne folk, som ikke havde adelige aner. Mest påtrængende og vel egentlig uforståelig for mennesker i 1900-årene er de gravkapeller, som rige godsejere lod indrette i kirker, som hørte dem til. Her kunne være sarkofager til de dødes legemer. De havde ofte en rig kunstnerisk udsmykning, og smedejernsgittere holdt også efter døden den jævne mand borte fra nådigherren eller fru. Her var ingen forståelse af menneskers lighed, ej heller når døden havde forvandlet deres legemer til støv.

Enkeltheder fra altertavlen i Sønder Sogns Kirke i Viborg. Den er skåret i Antwerpen omkring 1520 og skænket til kirken efter branden i 1726. Viborg Turistkontor.

Gård og by

Vil man spørge arkæologerne om, hvornår et egentlig landsbysamfund er opstået, vil de være yderst forsigtige med deres svar. Vel er der i bronzealderen og før fundet mange bopladser og hustomter, tit en del på samme sted. Men har der været en landsby på sådan et sted? Svaret afhænger af, hvor nøje man kan datere de enkelte huse, da det er klart, at tre eller flere af dem må have eksisteret på samme tid, hvis der skal tales om en landsby. Man regner med, at det først er i keltisk eller førromersk jernalder, altså i de sidste 500 år f.v.t. at man med sikkerhed kan tale om landsbyer. Men hvordan forbindelsen er mellem dem, og de bopladser, der kendes fra den senere del af den romerske jernalder og fra germansk jernalder, altså frem til omkring 800, er uklart, og der vil sikkert gå lang tid, inden spørgsmålet kan afklares. De hidtidige undersøgelser er værdifulde, men undersøgelsesområdet er nok for snævert – det er især de mere vestlige dele af Jylland – og problemernes mangfoldighed stiller store krav til dette studium, som er af central betydning, for arkæologen såvel som for historikeren.

Oldtidens bysamfund

Mens den arkæologiske datering af landsbyen og dens tilblivelse har voldt – og volder – forskerne store vanskeligheder, er man på en måde nået længere gennem de bebyggelseshistoriske undersøgelser, som stednavneforskere har arbejdet med i nogle slægtled. Med nogen sikkerhed kan man omtrentlig datere de forskellige navneformer ved hjælp af deres endelser. Bebyggelserne på -ing regnes for de ældste og menes at gå tilbage til folkevandringstiden eller ældre germansk jernalder. Der er mange navne på -ing på Viborg-egnen, Rødding, Torning, Vorning og Bjerring for kun at nævne nogle enkelte. Navne, der ender på -heim, afkortet til -um, er af samme alder. Eksempler herpå er Viskum, Vejrum, Ålum, Vindum. -heim er iøvrigt den dominerende navneform i Himmerland, hvorfra der findes et meget stort antal bopladsfund fra ældre romersk jernalder, men der er ingen lokal sammenhæng mellem dem

og -um navnene, og -heim bosættelsen i Himmerland må tilhøre en senere periode. Man har tænkt sig, at ophøret af boplads- og husfund omkring år 300 kunne hænge sammen med opkomsten af -heim byerne.

Ved -heim byerne ligesom ved de byer, der ender på -løse, har ord for indhegninger og jordbundsforhold spillet en stor rolle som forled; -heim findes iøvrigt i Jylland og Halland, -løse på Øerne og i Skåne. Iøvrigt er mange -um navne gamle flertalsformer i dativ.

Stednavnene på -lev, der betyder efterladenskab eller arvegods, er ikke særligt almindelige i Midtjylland; i hele Salling er der tre -lev byer, i Fjends er der to, Ørslev og Højslev, og i en hel del herreder mangler disse byer helt. Endelsen er som regel sammensat med et ældre personnavn, og disse bebyggelser må være yngre end -ing og -heim stederne, men fra før vikingetiden. -lev bosættelsen har uden tvivl bredt sig vestpå fra Sjælland, men det kan næppe afgøres, om der er tale om en kulturel påvirkning eller, som nogle har ment, om en krigersk erobring fra Sjælland.

Yngre end de her nævnte bebyggelser er de, der har et navn, som ender på by, toft og mark, og henved år 1000 møder vi torperne, der efterhånden blev den almindelige betegnelse for udflytterbyer. Denne navnedannelse blev anvendt til i hvert fald 1200, ja ofte endnu senere. Navnene er efterhånden kortet af til -rup eller -strup. De fleste af dem er sammensat med personnavne, nogle af dem er endda fra kristen tid. Her møder vi vel navnet på den mand, som drog ud på marken langt borte for at tage den jomfruelige jord under plov, eller på den jordejer, som tog initiativet til, at jorden på udmarken blev dyrket.

Bondens hverdag og fester

Vi ved en hel del om bøndernes liv og tilværelse i den senere del af middelalderen og i de følgende århundreder. Jordebøger og tien-deprotokoller fortæller om deres afgifter, hoveriprotokoller om deres arbejdsforpligtelser over for godsherren, skifter og brandtak-sationsprotokoller beretter om de huse, de boede i, og om de møb-ler, der fandtes i stuerne. Men når historikeren vil bruge dette materiale til at fortælle om bønder og husmænd dengang, er det vanskeligt, ja næsten altid umuligt at komme bag skriversnes opreg-

ninger og tal. Hvad tænkte egentlig en bonde om livet og det hinsides, hvad mente han om alle de livets problemer, som eksisterede for ham – som for mennesket af idag?

Fra Viborg-egnen er der dog bevaret et materiale, som gør det lidt lettere at forstå den tids mennesker og trænge ind i deres hverdag. Der er tale om en bondedagbog og en sognebeskrivelse med Steen Blichers far som forfatter. Dagbogens forfatter hed Christen Andersen. Han var født i 1739 og begyndte at skrive om dagens begivenheder i 1786. Han boede i Nørre Tulstrup lidt nord for Bjerringbro og ikke langt fra Viskum. En brandtaksation fortæller, hvordan hans gård var bygget, og mange gårde på egnen har vel været som den. Stuehuset var på 13 fag, 9 alen dybt med vægge, som dels var muret, dels klinet. Taget var dækket af strå. I den vestlige ende var der fire fag til en storstue med bræddegulv, i de øvrige fag var der dagligstue, kammer, køkken og bryggers med loft, vinduer og døre, to jernbilæggekakkelovne, en bagerovn og skorsten af ler, men piben af brændte sten, to indmurede kobberkedler. Det vestre hus havde klinede vægge og stråtag. Her var der en gennemkørselsport, og huset blev brugt til fæ- og fårehus. Laden var i nordhuset på 14 fag, og hertil var der bygget et mindre vogn- og tørvehus. Det østre hus, bygget sammen med nordhusets østre ende, var på 12 fag og blev anvendt til stald og havrelade. Også her var der en køreport.

Christen Andersens dagbog fortæller om de mange opgaver, som den flittige bonde tog sig af. Det var ikke bare gårdens daglige drift med de mange gøremål, som hørte hertil, men bonden i Nørre Tulstrup forstod at skaffe mulighed for mange ekstra indtægter. På byens torv handlede han med egne produkter, men købte også svin for at kunne dække behovet for kundernes ønsker om kødvarer. Han drev iøvrigt en omfattende handelsvirksomhed, f.eks. med uld og uldprodukter, lærred, forskellige trævarer, bark og trækul. Han opkøbte honning til mjødbrygning og kirsebær til salg.

Dagbogen fortæller dag for dag om det slid, som det var at være bonde. Opgaver var der altid nok af, selvom Christen Andersen gjorde sit til, at der kom flere end nødvendigt var. Mærkeligt nok hører vi ikke meget om den del af tilværelsen, som ikke var bundet til hverdagens dont. At der var noget, der hed fritid, kan en enkelt gang fornemmes gennem dagbogens korte bemærkninger. Tirsdag

Evald Tang Kristensen ved arbejdet. Malet af Hans Agersnap. Fra hedeegnen er der indsamlet et meget omfattende traditionsstof, beretninger om mennesker og deres liv, fortalt fra generation til generation. Mange har været med til at nedtegne dette rige historiske kildemateriale. Jeppe Aakjær var én af dem, Evald Tang Kristensen, Danmarks største indsamler af folkeminder en anden. Sammen med dem bør også nævnes museumsmanden H. P. Hansen, Herning, som især virkede i Hammerum herred. Nationalmuseet på Frederiksborg.

den 26. december 1786: „da var vi til Mads Wejrums til barsel, gav 3 mark, lod som det ville tøj. Onsdag den 27. Lå mest og var gildesyg, thi vi drak for meget“. Det har altså været et rigtigt barselsgilde.

Steen Steensen Blicher havde ikke sin skriveglæde efter nogen fremmed, hans far, sognepræsten til Vium Niels Blicher, var skriveglad som han, og et af hans mange værker er Topographie over Vium præstekald, som han udsendte 1795. Det er fra en anden egn

end Christen Andersens, en fattigere egn, hvor bøndernes liv var hårdere, deres slid og slæb i dagligdagen mere præget af den altid standende kamp for føden og for at kunne skaffe afgifter, i penge eller i naturalier, til konge, præst og herremand.

Udbyttet af avlen var ringe. Blicher gør det for Vium op til 4–5 fold havre og rug, 5–6 fold byg. Om lyngen skriver han, at „til at frembringe denne vækst er jorden her og på mange miles omkreds altfor villig. Gode og velgørende jorder skal det være, om lyngen ikke efter 4 til 6 års hvile vil komme selvbuden“. Han nævner, at „ganske kendelige agerrene uimodsigeligen beviser, at flere strækninger i fordums tid . . . har været dyrket“.

Det bærende dele af bygningerne bestod af tømmer, hentet fra egnens skove eller af fyr fra Randers. Vægtavlerne, „de øverste mellem remmene og løsholtene og de derunder ned til grundstenene er mestendels klinede lervægge“. Nogle beklædte væggene med enebærvidiegrene eller rør. Kun ganske få huse havde murede vægge, uanset at der på egnen var fem teglværker. Som en uskik, der dog var ved at blive ændret, nævnes, at selv i gårdene havde man ikke skorstenspiber op over taget, men kun et ildsted under åbent tag. Det var ikke muret højere end til loftet. Røgen drev ud af en åbning i mønningsstedet og af døre og luger. Stuerne var så lave, at man ge må „vænne sig til ideligen at gå og dukke sig, som en and, eller og vise den ydmyghed at gå kroget og nedbøjet“.

Maden var ensformig, husets egne produkter, måske også kogt gråsej eller sild. Hver havde sin egen træ- eller hornske og sin egen lommekniv, „fingrene gør gaflers brug overflødig“.

Binderiet spillede en stor rolle, Vium og Lysgård havde det bedste „strømpebind“. Småpigerne begyndte i det 7. eller 6. år. Mænd og koner, gamle og unge, binder om kap. Når der passes kvæg i marken, er fingre og bindepinde i fuld gang, og vinter-aftener samles 10, 12 eller flere unge i bindestuer, og så går det på „en kappen løs“, til 12 eller endnu senere. En god binder kunne forfærdige et par strømper på 3 dage, hvis han kunne blive ved arbejdet uafbrudt. De blev solgt til hosekræmmerne, som var kommissærer for de københavnske handlende.

Dagligdagens ensformighed kunne blive brudt af fest, ikke mindst når mands og kvindes forening skulle fejres. Efter vielsen i

Kørende ægsamlere, vistnok fra Tapdrup. Før producenterne gjaldt det om at få leveret æggene til forbrugerne så hurtigt som muligt, for småfolk måtte enhver mulighed for ekstraindtægter udnyttes. Lokallhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

kirken kom bryllupsskaren tilbage til bryllupshuset, hvor de blev modtaget af en „fiol- eller trompetmand“. Når suppen var sat frem, læste degnen til bords, og under måltidet „gnides dygtig på fiol“. Efter kødsuppen fik man fisk, dernæst flæsk-, skinke- og saltmads-fad med langkål eller ærter, derpå lamme-, hønse- og andesteg, dernæst ægost med øl og mjød eller sød boghvedegrød og tilsidst vafler. Mellem hver ret blev der dampet flittigt på tobakspiben. Gilde-øl og dansk brændevin stod til stadighed på bordene. Brudegæsterne gav brudeskænk, penge eller naturalier. Når bordene var taget bort, blev der danset den ganske nat, først menuet, derefter polsk.

Pastor Blicher kunne ikke lide befolkningens mange fordomme og dens overtro: „Visheden om hekseri og spøgeri er så almindelig og så dybt indgroet, at man kun meget langsomt og vanskeligen kan få almuen den af hovedet“. Mange af de beretninger, som kunne høres i bindestuen, eller hvor det nu var, folk mødtes, handlede om

djævelen, satan eller den slemme. Der var også mangt og meget, man kunne tage varsel af. Livet var ikke altid så helt let, når man ikke skulle leve det altfor farligt.

Bondens tilværelse i 1800-årene

Det danske bondesamfund blev i tiden efter 1770 på mange måder helt ændret, og i visse dele af Viborg amt var omformningen af samfundet mere dybtgående end de fleste steder. I mangt og meget blev tilværelsen i det daglige dog nogenlunde uændret, selvom jorden blev udskiftet, og nogle bønder måtte flytte ud af landsbyen. Overgangen fra at være fæstebonde til selv at eje sin gård betød for mange afgørende ændringer i deres tilværelse. Landmanden er nok mere konservativ end byernes folk, og mange træk fra Niels Blichers tid kan – trods ændringerne i landbrugets struktur – genkendes i senere beskrivelser. Det er vel først den nye tid med dens industrialisering og mekanisering af agrarsamfundet, med dens store udvandring til byerne og dens urbanisering, som for alvor har ændret levevilkårene ude på landet.

Hvor primitive forholdene ofte kunne være for kun godt 100 år siden, viser en beretning om forholdene i Rinds herred fra 1850'erne og lidt senere, altså fra en noget isoleret egn, hvor de økonomiske forhold vel gennemgående var noget beskedne. Stuehuset lå ofte frit og uden for det var kålgården, hvor man også havde blomster, men de blev aldrig brugt til at smykke hjemmet. Stuehuset var delt i fem rum, storstuen brugtes kun ved festlige lejligheder og gav ellers plads til skabe og dragkister. Forstuen vendte mod storstuen og dagligstuen. I Fra min Bitte-Tid har Jeppe Aakjær givet en skildring af sit hjem, den bedste der findes af livet i en mindre bondegård og af de ydre vilkår, der blev levet under. I forstuen fik gæsten det første indtryk af hjemmet, og Aakjær fortsætter: „Vintersolen kunne gennem den åbentstående dør lege så usigelig ømt henover de hårde og kolde sten, hvor kokken med sine høns så gerne ville være, og hvor stod ikke denne solglans og det hvide strøsand, som mor forstod at dele ud over stenene på en egen kunstfærdig måde, ja, hvor stod ikke det smukt til hinanden. Strøsandet spillede en stor rolle i de gamle hjem“.

Gårdejer Chr. Simonsen, Mosegård, Trevad i Vridsted sogn med familien. Kai Uldall fot. 1924. Dansk Folkemuseum, Brede. Trevad ligger ikke langt fra Åkær i Fly sogn. Billedet giver et indtryk af, hvorledes en gård på denne egn kunne se ud.

I dagligstuen, hvor man mest opholdt sig, var der to eller tre alkover, og langs sydvæggen stod det lange bord. Der var faste bænke langs den ene ende og under vinduet, og hvor de stødte sammen stod bornholmeren. Husbonden havde sin plads ved tværbænken. Udenfor storstuen var gulvene af stampet ler. Aakjær fortæller om disse gulve, som med sine mange huller gjorde det usigeligt lettere for røtterne at færdes i stuerne. Undertiden havde man i sin alkove en kæp til værn mod disse uhyrer, „som gennemgnavede alt træværk og kunne komme i trav op over dynen, sætte fra på ens bryst og gøre favnespring ud over gulvet og snuse efter madrester eller slæbe bort med ens træskovisker. Ikke sjældent blev de sovende bidt i næsen af de farlige dyr“.

Fra dagligstuen var der døre til spisekammeret, sovekammeret og køkkenet. Mellem de to sidstnævnte døre var bilægger-kakkelovnen, som havde indfyring ude fra køkkenet. Ved siden af den var der måske en armstol med halmsæde, et godt sted for „gammelfar“.

Den kendte politiker, landbrugsminister Anders Niensens sødegård ved Tapdrup. Fot. Georg PE 1937. Lokalhistorisk arkiv for Viborg kommune.

Indretningen af husmandshusene var yderst primitiv. Der var et opholdsrum med to alkover og en bilæggerovn ved køkkenvæggen. Mod syd var der et par fag vinduer. Et bord, nogle halmstole, kister, en tallerkenrække og nogle hylder udgjorde hele bohavet. Stuen havde kun én dør, ud til køkkenet, hvor der var en åben skorsten med indfyring til bilæggerovn og bagerovn.

Fra Rinds herred i 1850'erne fortælles, at der var mange fattige. I sognene var et fattighus, hvor de fattige fik husly, lidt brændsel og nogen pengehjælp. Men for at eksistere, måtte fattiglemmer og andre forarmede gå rundt og tigge – bede om lidt i Guds navn – hos gårdfolkene. Det var naturalier, man fik. De, der ikke kunne hjælpe sig selv, blev bortdiciteret til den, der for den laveste betaling ville optage dem i deres hjem. Det er sært for mange idag at tænke på, at for kun omved et århundrede siden, behandlede man fattige og syge medmennesker på sådan vis.

Steen Steensen Blicher

Jyllands digter blev født i Vium, hvor hans far dengang var præst. Det var i 1782, og da han blev døbt den 6. november, var der fornemt besøg. En del af egnens fine folk var med i kirken for at være faddere ved præstesønnens dåb. Her var fru kammerherreinde de Schinkel til Hald, som bar barnet, kammerherren selv, oberstløjtnant von Waldow i Viborg, etatsråd Steen de Steensen og fru Mette Elisabeth de Schinkel på Avnsbjerg. De højforne herrer og damer kunne ikke ane, at det lille barn, i dåben opkaldt efter sin morfar, herren til Aunsbjerg, engang skulle fordunkle deres højforne navne, at han engang skulle gøre deres herresæder kendt over det ganske land gennem sin digtning.

Faren Niels Blicher, selv en pennens mand, en betydelig personlighed, blev uden tvivl det menneske, som Steen Steensen kom til at stå nærmest. Blicher kaldte engang faren: Min barndoms opdrager, min ungdoms vejleder, min manddoms rådgiver, min fader, lærer og ven. I lange perioder boede de sammen, faren var de sidste 14 år hos sin søn, og deres senge stod da også ved siden af hinanden i Blichers studereværelse.

I mangt og meget her i livet, ikke kun i religion, moral og religion, var deres grundindstilling og vurdering næsten den samme. Begge var de præget af livets sorger, Niels Blichers hustru var sindssyg i 40 år, og digterens ægteskab med den unge Ernestine var glædesløst. Vel fik de 10 børn, men der var intet, der bandt dem sammen, de levede deres liv i to forskellige verdener, og hun havde ikke den ringeste forståelse for sin mands litterære geni, hun har næppe haft et gran af anelse om, at en eftertid engang ville beundre ham som en af Danmarks store digteriske genier, hvis værker lever, ikke bare i litteraturhistorierne, men også i danske menneskers minde.

Det var faren, der åbnede sønnens blik for egnens særegne natur, for dens historie, som vakte hans interesse for mennesker, for folkeopdragelse og for praktiske og politiske reformer. Også jagt og musik blev en fælles lidenskab for far og søn. Der er bevaret en skildring af Niels Blichers farvel til sønnen, da han lå på dødslejet,

91 år gammel. En sønnesøn har fortalt: „Da han mærkede døden komme, kaldte han fra sengen på far: „Er du herinde, lille Steen?“ „Ja“, svarede far, han sad med mig ved hånden. „Ja, ja“ kom det svagt fra bedstefar, „nu vil jeg sige dig farvel, Steen, farvel, og så tak, for nu dør jeg!“ „Å, kære gode“; sagde far, „gør De det?“ . . . og så græd far“.

Præsten og digteren

Efter eksamen havde Steen Steensen Blicher i nogle år forpagtet sin fars præstegårdsavl i Randlev, og i 1819 blev han langt om længe kaldet til sognepræst i Torning og Lysgård, nabosogne til hans fødesogn. Det var et ringe kald, og hans gæld voksede. Det gjorde den også, da han i 1825 blev præst i Spentrup, hvor indtægterne var betydeligt større. Økonomiske sorger forfulgte ham hele livet, evindelige bekymringer og trakasserier fra omgivelserne blev efterhånden en del af hans tilværelse som præst og som digter. Men utrættelig virkede han for oplysning, for menneskenes frihed og ret, i Danmark og udenfor. Han var skandinav, men først og fremmest var han optaget af mennesker. Det var ikke de store i kongens sale eller i kancelliets kontorer, der interesserede ham, det var de mennesker, der levede ude omkring i det jyske land, og hvis tilværelse og livsform han var fortrolig med fra de første barndomsår. Det var mænd og kvinder i hytter og gårde, men også „taterne“ eller rettere natmændene på den vildene hede, det var også „vor far“ i præstegårdene rundt om. Vel var han en studeret mand, havde gået i den sorte skole, men han levede nu engang sit liv blandt de almindelige danskere i by og i gård. Jeppe Aakjær har om Blichers digtning sagt, „Men Blicher så også rigtigt på den jyske mand, det var i Blichers øjne først og fremmest den jævne mand. Blicher tog den jævne mand i hånden og svøbte sin sang og sine fortællinger om hans liv og færd, trak ham fra skyggen ind i lyset, så også han strejfedes af Guds sol“.

Der kan også træffes toner i Blichers omfattende digtning, der kan virke helt moderne i deres udformning og deres stærke tilknytning til „den jævne mand“, f.eks. i et digt fra 1844:

Steen Steensen Blicher. Litografi fra 1834. Det kgl. Bibliotek.

D'ræ somme dæ seje, te e buen ær aa en sølle stand,
 kanhænsæ A vil hæjjes ett bytt mæ wo herremand;
 jaja, han haar en herrgoer, A kon en bette halgoer;
 han haar en gromme stuer haww, A kon en bette kalgoer.
 Han edde sup aa stieg aa kaahg aa manne anne slaww,
 A foer mi mjælk aa grød aa brøe, te de wa syn aa klaww.
 Nær han ska jores, foer die faalk en skammele haaw edels;
 mit følle nøws mæ grød og fîsk – aa saa en kjøn to' vedels-.

Blicher gjorde sig første gang bemærket i digterlavet med sin oversættelse af Ossians digte, som han høstede megen anerkendelse for. Værket har betydet meget for den vordende digter, og ossianske efterklange fornemmes i en stor del af hans litterære produktion, og det er vel også her hos Ossian, han først forstår den ensomhedens storhed, som alle, der har oplevet lyngtæppets uendelighed, bliver betaget af.

En lille bog med Digte af Steen Steensen Blicher kom i 1814. Mærkelig er et vers i det første digt:

Mit navn skal i de fjerne dage mindes,
og fremtids børn mit kvad forlyste vil,
når ingen ved, hvor skjaldens gravhøj findes,
og ingen af hans slægt er mere til.

Disse ord er skrevet længe før digtene på jysk og de noveller, som sikrede ham skjaldenavn til sene tider. I Digtrækken Hjemve i den lille bog findes et af Blichers berømteste digte:

Min fødestavn er lyngens brune land,
min barndoms sol har smilt på mørken hede;
min spæde fod har trådt den gule sand,
blandt sorte høje bor min ungdoms glæde.

Et af de smukkeste eksempler på hans digterkunst fra de senere år er Trækfuglene 1838, men højdepunktet i sin versekunst når han dog, når han lader almuen, hvis sprog og tankegang han var fortrolig med som nogen, selv få ordet og tale på sit eget sprog. En del af digtene findes i E Bindstouw, det værk, som Blichers efterfølger og forsvarer Jeppe Aakjær har givet følgende karakteristik: „Dette værk vil der næppe kunne findes magen til i hele verdenslitteraturen; ingen digter i nogen nation har sat sit lands almue så smukt og ejendommeligt et mindesmærke, så fuldt af liv og munterhed, så genialt i sit nuancerede kendskab til bondens sprog og sjæleliv, så gribende troskyldig i sin skildring af „den jænarmed sælmaat“ eller „Marri, der skuld afstej“. Dette værk vil dansk litteratur altid bevare blandt sine kronjuveler“.

Den rekonstruerede E Bindstouw ved Lysgård Kirke. Munksgaard fot. 1952. Viborg Turistkontor.

Når Blichers navn vil blive bevaret til senere tider, skyldes det vel først og fremmest hans noveller, der er spændende og kan være uhyggelige, men vidner om digterens fortællelyst, hans evne til at iagttage, natur og menneskers replikform. Hans kendskab til dem, der levede her på den egn, der er hans, er så stort, at han når ned til den sande menneskeskildring, som på en måde er tidløs, uafhængig af moderetninger. En af de første noveller var En landsbydegns dagbog, der kom i 1824, et kunstnerisk meget sikkert værk, fremragende i sin karakteristiske håde gennem sproget og de enkelte personers forestillingsverden. Når man læser dagbogen, tænker man altid på J. P. Jacobsens Marie Grubbe. Mon nogen i dag vil være i tvivl om, hvilket af de to værker der tilkommer den litterære pris.

Blichers digtning slutter i 1846 med Jyden han æ stærk aa sej, som var skrevet til en fest på Hohøj, der ikke blev til noget; men dette testamente til den jyske mand blev ikke glemt, og få danske sange er vel sunget så ofte som dette digt, der blev hans svanesang. To år senere fandt han hvile på Spentrup Kirkegård.

Heden og dens opdyrkning

Endnu henimod 1800 var store dele af Jylland præget af den sorte hede. Mange steder, ikke mindst på de store sandsletter, havde den vel været af arild, fordi jorden var for ringe til at bære anden plantevækst. Men siden oldtiden havde den – århundrede efter århundrede – bredt sit dække over stadig større og større områder. Mange jorder, som engang havde båret træer, nok ikke mindst bøg, eller kornmarker, var sprunget i lyng. Heden var en farlig nabo at have; det var, som om den hele tiden lå på lur for at erobre mere plads. Særligt farlige var forholdene, når krig eller farsot gjorde det svært for bønderne at få markerne dyrket, at få dem pløjet og gødret. Og mange skove gik til under krigen, udplyndret af fjendens lejetropper eller måske af bønderne selv, og havde man gjort vold på en skov, var lyngen rede til at erstatte de faldne stammer med sit brune tæppe og de andre småplanter, f.eks. tyttebær, som kunne finde næring sammen med den stride lyng.

Heden og bonden

Hen i 1700-årene satte der en kamp ind mod heden; den skulle udryddes, agermarker og skove skulle tage dens plads. De bønder, som boede på heden og fik deres udkomme her, var slet ikke så glade ved tanken om, at de skulle miste deres hede, den der ofte lå dér lige uden for huset. Måske tilhørte den bonden, så langt øjet rakte. Her var han vant til at leve, måske var han vokset op på dette sted, og selvom tilværelsen herude kunne være slidsom nok, udbyttet af den lange arbejdsdag beskeden, så fik han dog føden, klæder og varme, og det var mest i heden han hentede de mange goder, som sikrede hans tilværelse, på en måde gav den indhold og mening. Når han søgte søvn i alkoven efter dagens slid, var bunden fyldt med lyngbuske, tæt sammenpresset med roden nedefter og toppen i vejret. Og så sagde man endda, at dette sengeunderlag havde den fordel, at rotter og mus ikke brød sig om at logere her.

Hedebonden havde altid brændsel nok, lyngbuskens og dens stærke ved gav fortræffelig varme, f.eks. i bagerovnen, og alle vegne

var der rigelig forråd af lyngtørv, og man kunne da også grave klyne i de mange moser til at brænde sammen med lyngtørvene, og lyseklynen kunne give lys i den mørke stue. Man brændte også lyng for at bruge asken til gødning, når man prøvede at drive agerbrug på hedejorden. Kreaturerne fandt æde på lyngoverdrevene, og det gjaldt ikke mindst de tusinder af får, der levede hele deres liv ude i heden og trodsede al slags vejr. Mange af dem blev dog et bytte for de talrige ulve, som fårehyrden ikke altid kunne værne dem imod. Fåret gav ikke kun kød, men også uld, vigtig for bøndernes egen beklædning, men også for den hjemmeindustri, binding af hoser m.m., som i så mange egne fik stor betydning og reddede mangen en bonde fra at bukke under for den totale forarmelse, som truede så mange.

Der var også andre bibeskæftigelser, som kunne sikre bondens tilværelse, på visse egne producerede man jdepotter, f.eks. i Fjends herred, og kågmændene kom til Kvols havn for at hente de sorte gryder, som så blev forhandlet langs Limfjordens kyster. I Daugbjerg og Mønsted spillede udvindingen af kalk en stor rolle. Det var bønderne selv, som udnyttede kalklejerne, hvor brydningen var forbundet med store vanskeligheder. Kalkstenene blev brændt i simple kampestensovne, og hertil måtte der hentes uanede mængder af lyng fra den nærliggende Alhede. Og kalkmænd kørte ad limvejene ud over det ganske Jylland for at afsætte de 2000 læs kalk, der årlig blev produceret.

Kampen mod heden

Bønderne anså lyngen for umistelig, og de var fast overbevist om, at der måtte vidtstrakt hede til, hvis befolkningen her ikke skulle sulte og fryse ihjel. Hos dem, der havde magt og ansvar, var der mange, som havde en anden opfattelse, som mente, at heden burde opdyrkes, så der her kunne dyrkes korn eller skov. Så tidligt som i 1723 udstedte kongen en forordning, som bestemte, at de, der ville bygge og nedsætte sig på heden i Jylland, skulle være fri for at betale skatter og afgifter i 20 år. Der kom ikke noget ud af dette forsøg. I 1756 prøvede tyskeren Ludvig von Kahlen, landmåler og officer, med regeringens støtte at få et opdyrkningsarbejde i gang. Han byggede Kongenshus ved Sejbæk i Daugbjerg sogn ved landevejen

Kirken i Frederiks, set fra sydvest. V.A. fot. 1949. Nationalmuseet.

mellem Skive og Kolding. Til opdyrkningen ville han have kolonister fra Mecklenburg, hvor de livegne bønder levede livet i den største fattighed. Von Kahlen holdt ud i otte år.

Imidlertid var der blandt ledende mænd i København og Jylland skabt interesse for hedesagen. Der blev nedsat kommissioner, udskrevet en prisopgave. En af de ledende i arbejdet var Hans de Hofman, en mand med stor praktisk erfaring og realitetssans. Det var dengang en almindelig opfattelse blandt mange nationaløkonomer og politikere, som næsten alle var opfyldt af den tyske kameeralismes ideer, at det enkelte land skulle prøve at få den uopdyrkede jord under plov ved hjælp af indkaldte kolonister. Mod mange løfter fik man i 1759 og 1760 en del kolonister fra Pfalz til at begive sig ud på den lange færd mod Danmark, til den sorte hede, især Alheden og Randbølhede. Foretagendet blev ikke nogen succes, og adskillige kolonister vendte senere tilbage til deres fædreland. Der var dog en hel del af de indvandrede, som blev her, og efterhånden fik de jorden på de anviste koloniststeder under kultur. En opgørelse fra

1798 viser, at der i Viborg-området var 100 kolonistgårde og 9 huse. Femten af gårdene lå i Grønhøj, 20 i Havredal, mange af dem var små bebyggelser, ensomt liggende, langt fra nabo. Kolonisterne gav denne egn sit særpræg, og mange af beboerne er efterkommere efter dem og bærer tyske navne, således som kirkegården ved den tyske kirke, Frederiks Kirke, endnu vidner om.

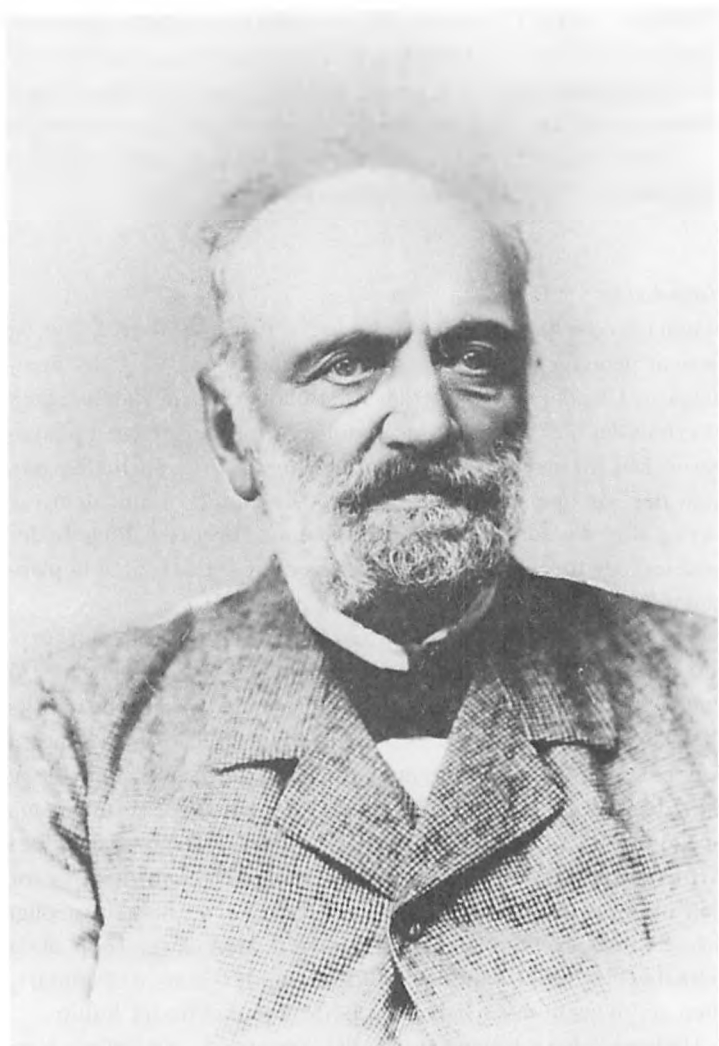
Hedeselskabet

Staten tog også fat på at tilplante heden, at forvandle den til skov, og flere af plantagerne stammer fra tiden omkring 1800, f.eks. Stendalgård, Ulvedal og Kompedal; først plantede man skovfyr, men efterhånden blev det rødgran, som blev det vigtigste træ i plantagerne. Der var megen diskussion i de følgende årtier om hedesagen, men der var også mænd, som forstod at handle. En af dem var Georg Morville, som arbejdede sammen med brødrene Riegels, der også virkede for hedesagen. Morvilles største bedrift var at få plantagen Margrethelund vest for Viborg plantet til.

Vejingeniør Enrico Dalgas var fra 1853 ansat ved Ingeniørkorpsets afdeling i Viborg. Han lærte Morville at kende, og på sine ture så han, hvorledes fortidens letsindighed havde medvirket til de midtjyske skoves ødelæggelse. Han blev for alvor grebet af hedesagen. Kampen for hedens kultivering blev en sag, der betog ham helt og blev drivkraften i hans liv. Han knyttede forbindelse til mange mænd rundt om, agiterede for sagen, og i 1866 fik han ved et møde i Århus stiftet Det danske hedeselskab. Dalgas blev selv direktør for det, og indtil sin død i 1894 udførte han her et næsten utroligt arbejde for at fremme hedeopdyrkingen. Man har gjort op, at da selskabet blev stiftet, var der 74000 km² uopdyrket areal i Danmark, men ved hans død var halvdelen heraf kommet under kultur.

Hedeselskabet tog mange forskellige opgaver op. En vigtig sag var engvanding og kultivering af mose- og engarealer, også afvandingen spillede en betydelig rolle, og der blev udrettet meget for at skaffe mergel og kalk til de jorder, der var under opdyrkning. Plantningssagen var naturligvis af central betydning for selskabet, og det anlagde ikke blot selv nye plantager, men sørgede også for planter til hegn, haver og småplantninger. Rundt om blev der opret-

Enrico Dalgas, død 1894, hedesagens kendte forkæmper. Det kgl. Bibliotek.

tet plantningsforeninger, som kunne købe planter til stærkt nedsat pris.

Det var i disse år efter nederlaget i 1864, at så mange gik i lag med at oprette nye brug på heden. Det blev for de nye hedebonder et enormt slid, og der kunne gå en hel del år, før jorden var skikket til at bære en større avl og føde et betydeligt antal kreaturer. En hjælp var det, da Hedebruget blev stiftet i 1906 som et selskab uafhængigt af Hedeselskabet. Dets formål var at yde økonomisk støtte til hedeopdyrkerne, sprede kendskab til jordens beskaffenhed og de bedste opdyrkningsmetoder, fremme bebyggelse på hedelodder. Det lykkedes Hedebruget at få betydelige statstilskud, så der kunne ydes hedeopdyrkerne en støtte, der var af virkelig betydning.

Hedeselskabets arbejde har ofte været ude for kritik – på mange forskellige måder. Der var dem, som beklagede, at man havde gjort Jylland „låddent“, at det frie udsyn var borte, at man ikke mere kunne opleve hedens skønhed, og at idyllen omkring de slyngede åer var borte. Jeppe Aakjær var en af dem, der kunne bruge stærke ord om denne sag, Viborgs store beundrer, magister Hugo Matthiessen en anden. Det blev dog Hedeselskabet selv, der skabte mulighed for, at danskere i fremtidens århundreder har mulighed for at opleve den store ubrudte lyngflade i dens særprægede skønhed. I 1942 oprettedes Kongenshus, Mindepark for hedens opdyrkere. Man erhvervede de store arealer ved Kongenshus, og de blev selvfølgelig fredet. I en kilometerlang slugt ned mod Resen Bæk er der anbragt en sten for hvert af de jyske hedeherreder, og de viser, hvor stor opdyrkingen har været indtil 1950. Ved foden af herredsstenene er der sognesten med navnene på dem, der i sognet var pionerer i arbejdet med udryddelsen af heden. Mindeparken blev indviet i 1953.

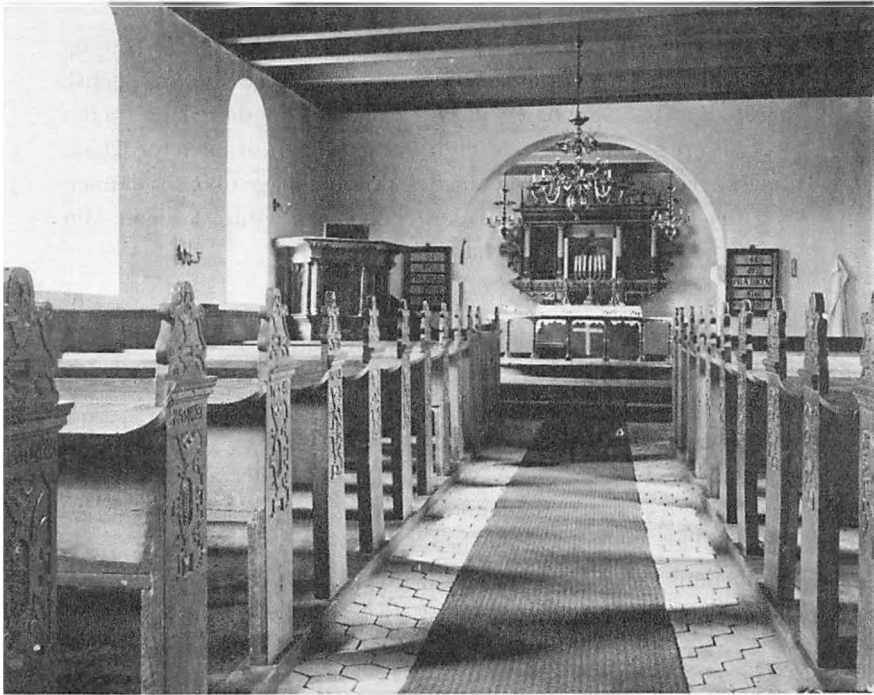
Jeppe Aakjær

Det Jylland, som Steen Steensen Blicher og hans far havde fortalt om, var det gamle Jylland, hvor hedens uendelige flader prægede landet og folket, hvor godsherrevældet og hoveriet stadig var en del af livets hårde virkelighed. Ingen kunne vel dengang ane, at det århundrede, der lå forude, skulle befri bonden for hans økonomiske afhængighed, skulle gøre ham til en fri mand i det nye samfund, som lidt efter lidt blev til.

Heden og kunstnerne

Gennem sin digtning førte Steen Steensen Blicher bonden i hedens og ådalenes land ind i kunsten; for den, der var kulturelt vågen, og for hvem Københavns kunstneriske lilleverden ikke var ensbetydende med hele fædrelandets kulturliv, blev der åbnet vinduer ud til en ny og for de fleste en fremmed verden. Danske malere blev i løbet af 1800-årene også mere og mere optaget af de rige kunstneriske muligheder, som skildringer af mennesker i gård og i hytte kunne give, også set sammen med og på baggrund af selve landets uendelige mangfoldighed.

Mange danske kunstnere søgte også inspiration i Viborg-egnen med den særprægede natur og de mange forskellige mennesketyper, der fandtes her, hvad enten det så var natmandsfolket med dets sagnomspundne vilde tilværelse, om det var bonden på heden med sit bindetøj, det indre i den fattige husmands stue eller gårdmandens hjem, mere præget af velstand og af en vis komfort. Hans Smidth er nok den, som mere indgående end nogen anden har malet på denne egn, især i Salling og i Fjends herred. Han var kommet til Skive som 15-årig, da hans far blev by- og herredsfoged i den lille jyske by. Få har så enkelt og stærkt som han skildret den jyske hedenatur. Der er i hans billeder en rig poetisk følelse og en dyb forståelse af den jyske bonde. Kunstkritikeren Karl Madsen skrev om hans billeder: „Der er en ypperlig kerne i hans arbejder. Hans forhold til emnerne har en sjælden inderlighed, hans karakteriskildring er dybtgående og marvfuld“.

Fly Kirke indvendig. Stoleværket er fra 1634 og 1642. Poul Nørlund fot. 1924. Nationalmuseet.

Mens Hans Smidth og andre bandt den jyske natur og de mennesker, der levede og virkede her, sammen med eftertiden gennem deres streg og deres pensel, var der en digter, som gennem sin pen fik den tid til at leve i mindet gennem århundreder, der kommer. Han hed Jeppe Jensen og var født i Åkær, Fly sogn, ikke så langt fra Vium, hvor Steen Steensen Blichers vugge havde stået. De to mænds forudsætninger var vidt forskellige, Blicher af gammel embedsslægt, Aakjær kommet af fattige jyske bønder. Deres kunst er også vidt forskellig, men begge var de som digtere blandt de ypperste, der har været her tillands, og som skildrere af deres egen og fortidens mennesker vil deres navne leve videre fra slægtled til slægtled.

Aakjær som reformator

Jeppe Aakjær vil vel først og fremmest blive husket som lyriker, og hans digtsamlinger som *Fri felt* og *Rugens sange* viser en poetisk kraft, der ikke, som han vel havde troet i sin ungdom, kom fra det sociale oprør, som var en levende del af Aakjærs liv, men fordi han, måske næsten uden selv at ane det, vendte tilbage til barndommen og det liv, der blev levet i den trange bondestue. I digtet *Min hjemmen* oplever vi dette hans hjem:

Inde var kun lavt til loftet,
månen kasted lys i stuen,
bedstefar i lædertrøjen
stavred om ved skorstensgruen

Bad vi da i lys fra månen,
som kun børn og bønder beder,
medens tunge stjerner tændtes
over brede, tavse heder.

Aakjær har skrevet en række romaner. De var skabt af forfatterens sociale indignation, af de elendige forhold, som tyende og mange småfolk måtte leve under. De fleste af dem har vel kun haft betydning i øjeblikkets politiske situation, men giver dog – anvendt med tilbørlig kritik – også et billede af de forhold på landet, som havde udviklet sig efter de store landbrugsreformer. Den betydeligste af disse romaner er nok *Vredens børn*, som øvede indflydelse på de jævne lag og fik en betydning, der gør det naturligt at sidestille den med Andersen *Nexøes Pelle Erobreren*.

Som ganske ung tog Aakjær til København, hvor han blev stærkt optaget af de nye politiske og kulturelle ideer, som i 1880'erne og 1890'erne satte sit præg på kulturlivet i Hovedstaden. Aakjær skrev og holdt foredrag, han tog studentereksamen og studerede i et par år historie ved Universitetet. I sin pureste ungdom havde han vendt sig mod sin jyske hjemstavn, dens tilværelsesform og tankeverden. Han var ude over barndomshjemmets gudelighed, den frie tanke var hans løsen. Sådan blev det hele hans liv, og politisk stod han

Digteren Jeppe Aakjær. fotograferet i 1898. Det kgl. Bibliotek.

fjernt fra de opfattelser, som var gældende hos de fleste af de mænd, han kendte i barndommen.

Den jyske digter

Jeppe Aakjær brød op fra København, og da han i 1907 erhvervede Jenle i Salling, blev han landmand som sine fædre, landmand, men også forfatter. Så meget at det, der for ham syntes fjernt, og som han havde agtet ringe, brød frem i ham med uimodståelig kraft, det genopstod, som det er blevet sagt, „i hans kunst til et liv i ren,

forklaret, skønhed“. Ligesom Blicher forstod han også af sin jyske dialekt at udvinde helt nyt poetisk land, og disse digte har hos mange i det jyske land åbnet øjnene for den skønhed, der ligger som en bunden kraft i poesiens værker, men også for den politiske humor, der ofte kan være i Aakjærs digte på jysk; man fornemmer et muntert blink i øjet, men også en egen vemod, så forskellig fra den tone, der kan præge en del af Aakjærs værker i prosa.

Aakjær var ved at skrive sine erindringer, da han i 1930 sank død om i sin have på Jenle. Kun tre bind blev afsluttet: *Fra min Bitte-tid*, 1928, *Drengear og knøsekår* og *Før det dages*, begge fra 1929. De beretter om hans liv i barndom og ungdom. Når man læser om de vilkår, man levede under – for knap 100 år siden – i den lille Åkær-gård, bliver man betaget af Jeppe Aakjærs mærkelige evne til at gøre stuer og mennesker levende. De fleste vil også undre sig over, hvor beskedne forholdene var for „den ny tids bonde“, før andelsbevægelse og mekanisering for alvor satte ind. På mange måder levede bonden på samme vis, som han havde gjort i Niels Blichers tid: „Udhusenes vægge var gennemgående klinet op af ler, stolperne var haltende og krumme, taget sønderlidt af storm og udyr“. Det var moderens opgave, når foråret meldte sig, at sørge for, at husene blev klinet: „Det våde ler, der tærskedes imod revner og sprækker, strittede tilbage over hele flokken, lagde sig i kager på mors tøj, strittede ind i hendes utildækkede ansigt og hår og satte ætsende stænk på hendes følsomme ansigtshud, som var så sart, og som hun egentlig var så øm over“.

Aakjær følte sig i mangt og meget som Steen Steensens arvtager. Han var altid rede til at forsvare den store digter, hvis nogen var ubillig i deres kritik af ham, og han samlede et meget omfattende materiale om digteren, udgivet i tre bind i årene 1903-1904 under titlen *Steen Steensen Blichers livstragedie*.

Hjemstavnskildringer

Aakjær havde fra ungdommens dage talt og skrevet meget, det var jo hans arbejde, hans levebrød. Det var naturligt, at han var stærkt optaget af slægtens hjemstavn gennem tiden, og utallige er de artikler, han skrev om Viborg-egnen, først og fremmest om Fjends herred, hvor han var født, og om Salling. Han blev en ivrig arkivfor-

sker, og mange af hans artikler er bygget på indgående studier af akter og beretninger. Men de er ikke kun lokalhistoriske fortællinger om denne egn, de er tit bygget på Aakjærs egne oplevelser, ikke mindst i den barndom, der levede så stærkt i hans minde. Der er også i dem skildringer af den natur, som er baggrunden for de handlinger, han skriver om. Mange af disse artikler er en mærkelig forening af digterens og historikerens virke, tit af en sådan skønhed, at dele af dem uden tvivl vil leve til sene tider, vil blive læst og husket af dem, for hvem det er en oplevelse at færdes i den Blicher'ske og Aakjær'ske natur. De vigtigste artikler er samlet i et værk på seks bind: Studier fra hjemstavnen.

Her fortæller han bl.a. om Fly kirkegård: „Jeg kan aldrig komme på den kirkegård, uden at jeg må tænke på alle de solnedgange, jeg har set fra det sted. Som 13-14-årig opholdt jeg mig i Fly degnebolig hos den brave lærer Niels Jakobsen. Det var en mand, der altid var fuldt optaget, så blev jeg sat til at ringe solen ned, mens han trak køerne ind og malkede. Sådan har jeg de snese af gange båret ansvaret for, at solen kom ordentlig ned over Fjends og Ginding herreder. Jeg gik ikke til gerningen uden hjertebanken, for jeg var kun lavbenet og klokken meget stor. Jeg var ræd for ugerne, der raslede ud af glamhullerne ved det første slag på en egen spøgelsesagtig måde. Klokken blev ringet indvendigfra; jeg skulle ind på nordsiden og op på den skumle hvælving for at drage i rebet“.

Den nye tid

For en meget stor del af Viborg-egnen betød hedeopdyrkning og jordforbedring en ændring i mange af livets forhold. Mange stumper lyngjord her og der uden for de egentlige hedeområder forsvandt, blev til agerjord, og overalt blev der plantet læhegn og småskov, som gjorde tilværelsen mere bekvem og behagelig, ikke mindst når vestenvinden tog til at storme frem gennem landskabet. Og alle havde nu lært betydningen af agerjordens forbedring, af mergling og kunstgødning. Der blev skabt bedre mulighed for, at der kunne tjenes til udkommet uden det trælsomme slid, som bønder og deres medhjælpere tidligere måtte præstere for ikke at gå under i kampen for eksistensen. Det var også af betydning, at de gamle veje, som gennem århundreder havde båret den store trafik fra og til Viborg, egnens centrum, nu kunne udbedres eller måske erstattes med helt nye veje som f.eks. chausseen til Randers, der kunne føres over Viborg Sø, så man ikke som før skulle norden om søen og over den golde Taphede.

Midtjylland blev også efterhånden gennemkrydset af jernbaner. Først kom forbindelsen fra Langå til Viborg 1863, året efter ført videre til Skive. I 1893 blev der anlagt en privatbane fra Viborg til Ålestrup, 1906 kom forbindelsen til Herning, og i 1920'erne sluttede man arbejdet på Viborg-Fårup-Mariager banen. Jernbanerne fik stor betydning for land og by, rundt om ved stationerne opstod der mindre byer som f.eks. Kjellerup og Bjerringbro. Tiden rider dog hurtigt i dette århundrede, og her som overalt i Danmark blev mange jernbaner udkonkurreret af de billigere og smidigere rute- og lastbiler; de tre sidst anlagte baner måtte give op, og kun den gamle forbindelse mellem Langå og Skive blev tilbage.

Det politiske liv

Da Danmark i 1834 fik en stænderforsamling, blev Viborg udset til at være sæde for den nørrejske stænderforsamling, som trådte sammen her i 1836 og derefter hvert andet år. Byen blev på sin vis atter et politisk centrum, og under sessionerne mødtes her mange

Hans Smidth: Studekøretøj på heden. I baggrunden ses et tog i fart. Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

mennesker. I marts 1848 holdtes en række politiske møder, og den 22. vedtog man på et stort folkemøde en adresse til kongen, bl.a. med krav om en fællesforfatning for Danmark og Slesvig, presse-, tale- og forsamlingsfrihed.

Den politiske udvikling på Viborg-egnen efter 1849 var kun i enkeltheder forskellig fra forholdene i det øvrige land. Det mest karakteristiske er måske det stærke tilhold, Det radikale Venstre fik efter 1905, først og fremmest i Salling. Medvirkende hertil var uden tvivl også Skive Folkeblads grundfæstede position. Bladet var oprettet i 1880, og redaktørerne Carl og Elin Hansen fik ikke ringe betydning for den politiske udvikling, også uden for Skive-egnen. I Viborg blev det efterhånden Viborg Stifts Folkeblad, som var langt den vigtigste avis. Den blev oprettet 1877 og tre år senere overtaget af C. Berg. Byens gamle blad Viborg Stiftstidende og det socialdemokratiske blad har ikke kunnet undgå bladdøden.

En række betydelige politikere er iøvrigt kommet fra Viborgeg-
nen. Husmand Anders Nielsen fra Tapdrup Hede blev landbrugs-

minister 1908 i I. C. Christensens ministerium, den første husmand i kongens råd. Den kendte radikale politiker og mangeårige minister Bertel Dahlgaard var født på Hestehave ved Skive. Christian Thomsen, i en årrække landbrugsminister, senere fiskeriminister i forskellige socialdemokratiske regeringer, er født i Svostrup. Han virkede i en årrække som kommunegartner i Viborg.

Krigene

I marts 1848 blev der flere forskellige steder, bl.a. i Skive, dannet frivillige korps til Fædrelandets forsvar, og rundt om væbnede man sig, da rygten gik, at tugthusfangerne eller slaverne i Rendsborg, var på fri fod og nu drog hærgende op gennem Jylland. Det var en skrøne. I 1849 kom det til mindre kampe mellem de danske og tyske styrker, således ved Kongensbro, hvor nogle få soldater en tid hindrede fjendens overgang over Gudenåen. En enkelt tysk patrulje nåede frem til en 3-4 km fra stiftsbyen, som dog ikke blev besat, og snart – efter slaget ved Fredericia 6. juli – retirerede tyskerne.

Kort efter Dybbøls fald den 18. april 1864 blev Viborg besat af omved 5000 preussere, og der lå betydelige styrker rundt om. Store udskrivninger fandt sted, og en masse heste blev beslaglagt. En stor plage var de mange ægter, som måtte køres for de fjendtlige tropper. Efterhånden blev krigstrykket øget, danskerne skulle mærke krigen med al sin tyngde, og fra sit hovedkvarter i Randers styrede general Vogel von Falckenstein de besatte områder med hård og fast hånd.

Besættelsestiden

Viborg var et af de mål, som de tyske besættelsestropper skulle sætte kursen imod, straks efter at de den 9. april om morgenen havde overskredet grænsen, og byen fik i krigens senere forløb stor betydning, ikke mindst på grund af anlæggelsen af den store flyveplads ved Karup, som efter krigen blev den centrale militære flyvestation, som senere også kunne tages i brug til civile formål.

I Viborg var der som andre steder i landet i 1940 alsangstævner – de blev holdt på Nytorv – og der var afgang til Rindsholm og hjem igen. Da man ligesom var kommet sig af det første chock, begyndte man også at tænke på en aktiv modstand mod „de fremmede“.

Tidligere Finlandsfrivillige dannede Nationalt Værn. Formålet var bl.a. fysisk træning og våbenøvelser. En afdeling af Terrænsportsforeningen blev startet i december 1941 af kaptajn C.-G. G. Schöller. Også den havde til opgave at give de unge fysisk træning og en uddannelse, som gjorde dem egnet til brug af våben. Det var først og fremmest fra disse to organisationer, at de senere modstandsgrupper blev rekrutteret. Det var blevet nødvendigt at opløse Terrænsportsforeningen, og en del af mandskabet gik ind i Borgervæbnningen, som var blevet oprettet i november 1943. I forbindelse med disse grupper må også nævnes det aktive modstandsarbejde, som blev udført af Dansk Samling og kommunisterne.

Efterhånden blev modstandsarbejdet vel organiseret, og rundt om i egnen blev der dannet grupper, ligesom man fandt frem til en række velegnede nedkastningspladser. Flere gange lykkedes det Gestapo at rive grupperne op. Særlig skæbnesvangert blev det, at en faldskærmsmand, der havde meget nær tilknytning til SOE-arbejdet i Viborgområdet, i december blev arresteret og tvunget til at tale. En af de ledende i det viborgske modstandsarbejde Helmer Wöldike blev taget, og i juni 1944 blev han henrettet i Ryvangen. Pastor Tage Severinsen i Finderup fik også en dødsdom, som dog blev ændret til tugthus i Tyskland, og han slap gennem besættelsestiden med livet i behold.

Trods Gestapos virksomhed blev der i Viborg-området arbejdet med stor energi. På én aften modtog man f.eks. 84 containere med 20 tons våben, og fra de mange modtagepladser på egnen fordeltes der våben til en lang række jyske byer. Viborg var iøvrigt det distrikt i hele landet, der modtog flest våben og havde den laveste tabsprocent.

I september 1944 blev der, især af folk der havde tilknytning til Frit Danmark, oprettet en civil lokalkomité, hvori Ringen, kommunister, socialdemokrater, Dansk Samling og Frit Danmark var repræsenteret. Formand for komiteen blev Ragnhild Morville. Kaptajn Schöller var blevet nødt til at forlade byen, og efter ham blev den militære lokale ledelse overtaget af C. O. Pedersen, som var bankmand. Også han blev medlem af lokalkomiteen, så man sikrede samarbejdet mellem den civile og den militære ledelse.

Og så kom budskabet den 4. maj 1945 om den tyske kapitulation.

Den betød, at fra den 5. maj om morgenen ville Danmark på ny være frit. En af modstandsfolkene Sven Bækholm har fortalt, at efter lokalkomiteens møde den 4. maj om aftenen „gik en flok typografer i gang med at sætte og trykke de store røde plakater, som næste formiddag flammede op over hele byen. Det var en proklamation fra modstandsbevægelsen til Viborg bys borgere . . . Henad kl. 4 gik jeg hjem gennem de fuldkommen mennesketomme gader. Alt var tilsyneladende stille, men rundt omkring på modstandsbevægelsens depoter blev der arbejdet febrilsk med at klargøre våbnene. Der var lys bag et vindue på Hotel Preisler. Ledelsen af modstandsbevægelsens region I, der omfattede Nordjylland til et stykke syd for Viborg, var rykket ind nogle dage i forvejen . . . Så var klokken 8. Freden var brudt ud“.

Viborg

Der er byer, der har et så ensartet præg, at man næsten ikke kan frigøre sig fra den tanke, at de må være vokset frem i løbet af kort tid, og så have stået næsten som en forstening siden da. I de små tyske byer, f.eks. i Hessenland og længere mod syd, kan man finde mange eksempler herpå. I Danmark tør man vel næsten kun nævne én by af den type, Ribe.

Viborg er nok lige så gammel som Ribe, begge fra vikingetiden, men når man besøger den, vil man vist aldrig falde på at sammenligne den med Ribe, for den sags skyld heller ikke med nogen anden dansk købstad. Den er på så mange måder noget helt for sig selv. Den har haft sin egen særprægede historie som midtpunktet, sakralt og politisk, i den del af Danmark, som er en del af det europæiske kontinent, her søgte jyder sammen fra gammel tid, og de mange veje fra alle dele af Jylland sled sig frem gennem sand og hede til denne by.

En by i tilbagegang

Det er ikke mange bygninger eller andre historiske monumenter, der er bevaret fra Viborgs middelalder. Ildebrande har hærget gang på gang, men skæbnesvangert har det også været, at byen, der nogenlunde klarede sig gennem 1600-årenes brutale krige, blev alvorlig ramt af de politiske og sociale ændringer, som var et resultat af enevældens indførelse i 1660 og af den almindelige økonomiske udvikling. Engang havde mange af adelen haft råd til at have huse eller stengårde i stiftsbyen, hvor de kunne tage ind, når der var forretninger, der skulle udføres, eller bryllupper og anden fest kaldte rigets gode mænd fra nær og fjern til byen. Men den tid var ved at være forbi, da de gamle adelsslægter havde råd til sådanne byresidenser, man holdt sine fester ude på herregårdene. For en købstad som Viborg var det en udvikling, der helt måtte ændre byens almindelige vilkår. Den var en stagnerende by, og bebyggelsen kunne holde sig inden for det område, som på en måde var afstukket ved de middelalderlige befæstninger. Navnene *Dumpen* og

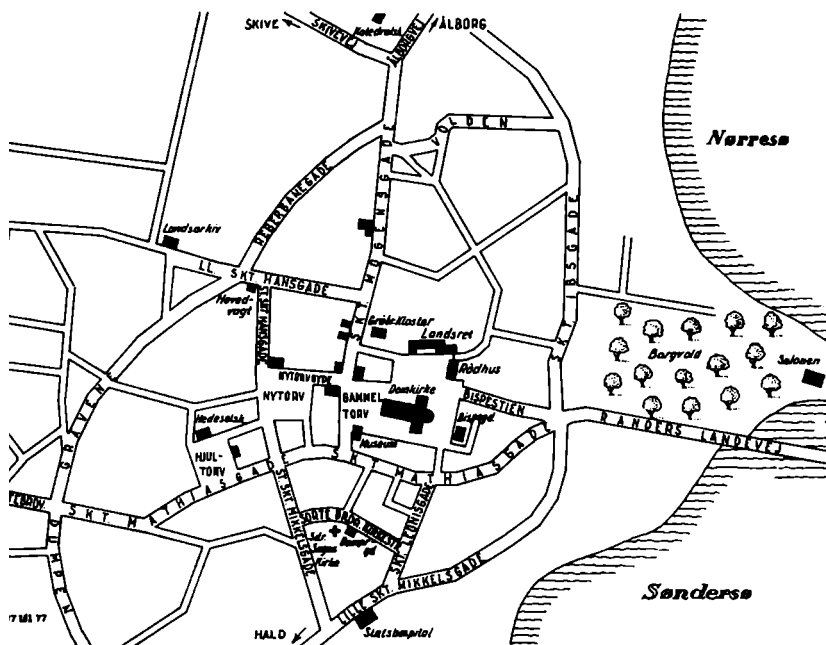

Lige indtil for ret få år siden blev der holdt store hestemarkeder i Viborg. Som det ses på billedet stod dyrene i lange rækker, først og fremmest i Gravene, og de handlendes mange håndslag gav handelen sit særpræg. I baggrunden ses Brandstationen, og til højre en del af Gamle Vagt, opført 1805. Georg PE fot. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

Gravene fortæller endnu, hvor bygrænsen var mod vest. Fra det sted længere mod nord, hvor Skt. Mogensgade og Reberbanen støder sammen, gik den lige ned til søen, og navnet *Volden* er endnu et minde herom.

På gamle kort kan man se, at selvom enkelte bebyggelser var blevet placeret uden for voldene, så var der så mange tofter og jordstykker inde i selve byen, at der var byggeplads nok, og da den store brand i 1726 hjemsøgte Viborg, viste det sig da også, at borgerne

Kort over Viborg. Tegnet af I. Steiner Jessen.

ikke var i stand til at bygge byen op. I lange, lange tider lå der øde pladser hen på steder, hvor der før 1726 havde stået et hus. Branden var ivotrigt en katastrofe for byen. I sin indberetning til kongen fra juni 1726 kunne biskoppen fortælle, at i forgårs: „ved en ulykkelig ildebrand den største del af denne bys huse og gårde, ja Domkirken og Sortebrødrekirke så og Bispegården formedelst en forfærdelig storm i få timer er bleven ødelagt“. Biskoppens bibliotek gik op i luer, værre var det, at de gamle adelige brevkister, som var anbragt i Domkirken, også blev ødelagt.

Det blev overdraget den kgl. bygmester *Stallknecht* i Altona at genopbygge de offentlige bygninger, og han blev mester for byens nye rådhus, en meget smuk, gennemkomponeret barokbygning. Det var også ham, der havde ansvaret for Domkirkens fornyelse. Det var ikke nogen ringe bygning, der blev resultatet af hans arbejde, på mange måder præget af bygmesterens evne til at få kirken til

at harmonere med omgivelserne, men også af det arkitektoniske særpræg, som var typisk for disse år og for Stallknecht selv. Men bevillingerne var for små, og bygningen manglede derfor den nødvendige soliditet. Efterhånden kom kirken i stærkt forfald, og det var baggrunden for, at det godt 100 år senere lykkedes de arkitektoniske vandaler at få ødelagt næsten hele den middelalderlige romanske kirke og Stallknechts tilføjelser til den.

Branden, de dårlige tider for landbruget og dermed også for en by som Viborg, der var stærkt afhængig af den økonomiske forbindelse med bønder og herremænd, betød ikke blot stagnation, men ligefrem tilbagegang. I 1672 boede der 2704 mennesker i byen, men i 1769 kun 1990. Det var tal, hvis sprog ikke var til at misforstå.

Viborg Tugthus

Der var ikke mange lyspunkter i tiden fra branden og frem til 1700-årenes sidste årtier. Byen blev dog sæde for en institution, fælles for hele Nørrejylland, *Viborg Tugthus*. Det var borgmester Arnold Dyssel, der i 1736 fik den idé, at der skulle oprettes et manufaktur eller en fabrik i Viborg. Som arbejdere skulle der anvendes fattige, tiggere og betlere samt „skarns folk med ukristelig opførsel og omgang i ægteskab, drik, banden, sværmeri“. Dyssels idé blev godtaget, men fabrikken skulle samtidig være tugthus. Et sådant manglede for Nørrejylland. De første syndere blev modtaget i 1740, og gennem de mange år tugthuset eksisterede, var det en broget samling af fattige og ulykkelige mennesker, der stiftede bekendtskab med livet inden for dets mure. En af dem var Hans Pedersen Bornholmer, der kom til Tugthuset i 1752. Han havde været i følge med en anden mand, Hans Wandelin, dennes kone, en gammel kone og tre børn. To af kvinderne var tatere, altså folk, der hørte til de evigt vandrede, oprindelig vel sigøjnere, på denne tid sikkert kun natmænd eller kæltringer, der var af dansk oprindelse. De havde mødt hinanden i nærheden af Daugbjerg, „hvor de brænder kalk“, og havde fulgtes ad til Toustrup, „hvor der blev gjort lerkar“. I nærheden heraf gik de to mænd ud for at stjæle et får. De kom imidlertid i totterne på hinanden, og det blev til et slagsmål af format. Først blev Hans Bornholmer ramt, så blodet flød, så ramte

han Wandelin. Kort efter var de i en vild brydekamp, og seks gange var de på jorden, og nu fik Hans Bornholmer sin foldekniv frem „og hug og stak omkring sig med kniven . . . så han tilsidst skar struben over på den dræbte“.

I årene fra 1740 til 1803 sad der 2242 fanger i Viborg Tugthus. Institutionen blev bestående indtil 1874, da den blev omdannet til et sindssygehospital, nu *statshospital*. De ældste af bygningerne var fra 1740 og følgende år, og nogle af dem forblev i brug indtil for ret få år siden, da de forsvandt i forbindelse med ombygningen af Statshospitalet.

Institutionernes by

Fra slutningen af 1700-årene kom Viborg ind i en betydelig opgangsperiode. Det hang vel sammen med den almindelige økonomiske opgang, indtil landbrugskrisen ramte hele landet. Hertil kom den begyndende opdyrkning af heden og den bedre udnyttelse mange steder af jorden og vel også af den arbejdskraft, der nu engang var til stede.

Det gamle landsting blev ophævet i 1805, men blev erstattet af en anden appelinstant, *Landsøverretten*, der bestod indtil 1919, da den blev afløst af Landsretten. Den nørrejske *stænderforsamling* var en ny institution, som fik sit sæde i Viborg, men dens virketid blev kun kort. I 1700-årene havde der gennem perioder været fast *garnison* i byen, og fra 1865 var 3. regiment, senere Prinsens Livregiment fast garnisoneret her. Oprindeligt boede soldaterne ude hos borgerne, og det var først i 1926, at man kunne begynde at tage de nyopførte kasernebygninger i brug. De stod færdig i 1938. I henhold til arkivloven af 1889, blev der i 1891 bygget et *landsarkiv for Nørrejylland*. *Hedeselskabet* havde fra sin oprettelse i 1866 haft nær tilknytning til Viborg og flyttede i 1907 til denne by, hvor det overtog den bygning, som i 1868 var blevet bygget til Kreditforeningen af jyske landejendomsbesiddere. Denne forening var blevet oprettet i 1851 og flyttede i 1906 ind i en pompøs bygning i Skt. Mathiasgade.

I kraft af sin centrale geografiske placering og med de mange veje, der førte ind til byen, var Viborg en god handelsby, og indtil den nyeste tid har der været holdt mange, store markeder her. Viborg er idag dog først og fremmest institutionernes by, mere end

nogen anden dansk købstad, og de mange embeds- og tjenestemænd præger på mange måder byens almindelige miljø.

Domkirke og Gammeltorv

En vandring gennem Viborg begynder naturligt på Gammeltorv, den store plads foran *Domkirken*. Den oprindelige romanske granitkirke er bygget i 1100-årene. Den blev revet ned i 1863, men først i 1876 kunne man indvie den nye kirke, tegnet af arkitekt Nebelong. Nu ligger den dér mægtig og tung på den store plads, regelret som arkitekten så den for sig, da han stod med lineal og passer ved tegnebrættet, præget af hans idé om, hvordan den romanske kirke havde set ud. Man gik hårdt, – unødigt hårdt – frem mod Stallknechts gamle barokkirke og de mange rester, den rummede fra den oprindelige kirke. Stort set er kun krypten under højkor og apsis bevaret. Der er dog også nogle ligkister og ligsten fra de gamle begravelser, den syvarmede lysestage, „lysekloven“, som er skænket til kirken i 1494 og nu vel må siges at være dens største klenodie.

De fleste af dem, der besøger Viborg Domkirke, kommer uden tvivl for at se den strålende billedbibel, som *Joakim Skovgaard* har malet på kirkens vægge. Han begyndte sin dekoration i 1901, og da han var færdig, var der skabt et værk, som fortæller om en stor kunstners skaberkraft. Billederne er malet al fresco, med kalkslemmede farver på den våde puds, en vanskelig og indviklet teknik. Billederne breder sig som tæpper ud over de store murflader, og fortællingen er simpel og let forståelig. Enhver kan her næsten genopleve bibelens fortællinger om Kristi færd på jorden og hans opstandelse, men også uddrivelsen af Paradiset og syndflodens malstrøm.

Gammeltorv var fra gammel tid byens torv, hvor også markederne blev holdt. Her omkring samlede sig en række vigtige bygninger. Her lå byens *Rådhus*. Det brændte i 1726, og Claus Stallknecht opførte i 1728 den nye bygning, der er prydet med et lanternespir på taget. Det rummer nu *Viborg Stiftsmuseum*, hvis samlinger blev grundlagt allerede i 1861. Øst for Domkirken ligger Bispegården, en trefløjet bygning, som oprindeligt har været kannikeresidens, men i 1558 blev udlagt til bispebolig. Den brændte ved branden i 1726, men blev genopført af Claus Stallknecht.

Det indre af Domkirken i Viborg. Man ser en del af Skovgaards billeder, alteret, lysekloven og prædikestolen. Fot. Sven Thoby. Danmarks Turistråd.

Fra Viborg Domkirke. Beslag på Gregers Daas kiste. Det viser en slagscene. L.L. fot. Nationalmuseet.

Lige ved Bispegården går en sti, Bispestien, ned til Randersvej og til anlægget *Borgvold*. Det er anlagt i 1864, og i det findes voldstedet Store Borgvold, som måske er bygget af Erik Menved, men er nedbrudt kort efter. En del af anlægget er restauranten Salonen, som er bygget 1956 som erstatning for en ældre bygning, som blev schalburgteret i 1943.

Umiddelbart nord for Domkirken lå den gamle bisperesidens, som efter reformationen overgik til adelen og blev hjemsted for landstinget. I dette hus, *Domhuset*, var det også, at stænderforsamlingen fra 1836 holdt sine møder, og der blev i den anledning foretaget omfattende ombygninger og reparationer af den gamle bygning. For at Domkirken kunne komme til at ligge frit, blev *Stænderhuset*, som det nu blev kaldt, revet ned i 1874. Huset ses på mange gamle billeder, og en mindsten fra 1906 fortæller, hvor det har haft sin plads.

Nordøst for Stænderhuset opførte man i årene 1872-1874 Råd-, ting- og arresthuset i italiensk renæssancestil. Arkitekter var J. Tholle og V. Th. Walther. Her findes bl.a. byrådssalen med Willum-

sens maleri Glaspusterne. Fra denne bygning fører en lukket bro, Sukkenes bro, over til *Landsretten*, hvis smukke hus i dansk herregårdsstil er opført i 1920 af arkitekt K. Varming. Langs Mogensgade, der udgør Gammeltorvs vestlige del, ligger *Viborgs gamle latinskole*, indviet i 1772. Bygningen havde tidligere tilhørt stiftamtmand Heinen, men var blevet ombygget til sit nye formål. Efterhånden blev skolen dog for lille, og i 1926 rykkede man ind i en stor imponerende bygning længere mod nord uden for Mogensport. Chefarkitekt havde været Hack Kampmann, og hans nyklassiske *Katedralskole* er i stil så fuldstændig forskellig fra hans bygning til Landsarkivet, rejst i 1891. Til skolen er knyttet et kollegium for kostelever. Den gamle latinskole blev overtaget af kommunen, og den kommunale administration fik til huse her.

Ved siden af den gamle skolebygning ligger *Latinerhaven*, et yndeligt lille anlæg med et muret lysthus fra 1780.

Mogensgade

Administrationsbygningens nordlige del vender ud mod den lille gyde Nytorvgyde. På hjørnet af den og Mogensgade ligger Salomon Gerbers Gård, hvor værtshuset Paradiset i gammel tid havde til huse. En del af renæssancehvælvingerne er bevaret. Fra 1962 er det *Skovgaard Museet*, der har sit domicil her. Det rummer bl.a. malerens forarbejder til udsmykning af Domkirken, hans skitsebøger og en betydelig del af hans brevsamling. På den anden side af Mogensgade ligger *Morvilles Gård*, bygget 1798 af bygmester Willads Stilling, som omkring 1800 har opført en række smukke huse rundt om i byen. Foran denne bygning, på den nordlige side af Gammeltorv står Kongehyldningsmonumentet, der viser dronning Margrethe, som fremstiller Erik af Pommern som rigets arvtager. Kunstneren er Aksel Poulsen.

Bag Morvilles Gård er *Hans Tausens Minde*, som gennem beplantninger viser omridsene af den gamle Gråbrødrekirke, som ved reformationen blev sognekirke, men blev nedlagt i 1812. Bygningerne blev revet ned 1830. Nord for anlægget ligger *Viborg Gråbrødre Kloster*, oprettet i 1541. Det består af bygninger i tre fløje, hvoraf nordfløjen er i to etager og er en udpræget sengotisk bygning. Også den lave fløj, der går mod vest, er i det væsentlige fra middelalderen.

På den anden side af gaden er der to mærkelige huse, Mogensgade nr. 7 og 9, som er fra begyndelsen af 1500-årene og giver indtryk af, hvorledes adelen byggede deres stenhuse i stiftsstad. Morsomt er det lille tagdryp mellem bygningerne. Længere nede i gaden ligger den statelige Karnapgård, et gavlhus, hvortil der mod syd slutter sig et sidehus med en karnap. Ved opførelsen har man i høj grad benyttet granitkvadre fra de nedlagte kirker. Skt. Mogensgade er uden tvivl et af de smukkeste gadepartier i landet, elegant i sin linjeføring, prydet af mange gamle stenhuse.

Skt. Hansgaderne og Nytorv

Kort før Mogensgade deler sig i to gader, Skivevej og Ålborgvej, drejer vi til venstre op ad Reberbanen. Vi kommer ud til Lille Skt. Hansgade og ser til højre *Landsarkivet for Nørrejylland*. Den ældre bygning i italiensk renæssancestil er bygget af den unge Hack Kampmann. Den er fint gennemtænkt i den mindste detalje, lyrisk i sit præg og med næsten malerisk udformning af enkelthederne. Den nye bygning, som blev færdig i 1963, er tegnet af Leopold Teschl og er helt moderne i stil og udformning. De store sorte murflader er prydet med keramiske fliser, formet og farvegivet af maleren Arne L. Hansen.

Vi vender tilbage ad Lille Skt. Hansgade og passerer *Gamle Vagt*, den tidligere militære hovedvagt, der er bygget af Willads Stilling i 1805. Lidt længere fremme drejes til højre ned ad Store Skt. Hansgade til Nytorv. Her lå tidligere Skt. Hans Kirke, som blev nedrevet efter reformationen med undtagelse af tårnet, som stod indtil 1584, da der på stedet skulle indrettes en plads, hvor den unge prins Christians hyldning kunne finde sted. På Nytorv ligger *Stiftamtsgården*, som er opført 1757 af enken efter Janus Friedenreich til Palstrup, men blev erhvervet af staten 1824. Den østlige side af pladsen er domineret af bygmester Stillings store borgerhus fra omkring 1800, og på den anden side af torvet finder vi Svaneapoteket, hvis dybe kældre blev bygget i middelalderen.

Hjultorvet og Søndre Sogns Kirke

Fra Nytorvs sydlige del udgår Store Skt. Mikkelsgade. En lille gyde herfra fører ned til *Hjultorvet*. Her lå Skt. Mathias Kirke. Kirkegård

Landsarkivet i Viborg. Den ældre bygning, som ses til højre, er bygget af Hack Kampmann 1891, den moderne bygning rummer både kontorer, læsesal og magasiner. Arkitekt har været Leopold Teschl, og maleren Arne L. Hansen har ansvaret for den keramiske udsmykning. Eivind Rasmussen fot. Rigsarkivet.

og kirketomt blev ved reformationen overdraget til byen, og her blev indrettet et nyt torv, Hjultorvet, hvor vogne fra omegnen kunne gøre holdt. Det ligger ved Skt. Mathiasgade, som i dag er Viborgs hovedstrøg. Torvet er præget af den smukke bygning, rejst i 1868 til Kreditforeningen, og fra 1907 hovedsæde for Hedeselskabet. Her står to statuer, som minder om to af hedesagens forkæmpere, til venstre justitssekretær G. Morville, til højre kammerherre C. D. Lüttichau til Tjele.

Går man ad Skt. Mathiasgade mod øst, kommer man til Skt. Mikkelsgade, og her, højt på skråningen mod Sønderød, ligger Søndre Sogns Kirke, som oprindeligt var kirke til Sortebrødre- eller Dominikanerklostret. Kirken er bygget omkring 1275, men det nordre sideskib er opstået ved sammenbygningen af to kapeller fra slutningen af 1400-årene. Det sydlige sideskib synes først indrettet

VIBORG

efter reformationen, men heri indgår en del af den nordre korsgang af selve klosterbygningen. Kirken brændte i 1726, og kongen bestemte, at den skulle nedrives, men sognebørnene reddede den, og kongen skænkede endda kirken en altertavle fra Københavns Slot. Den er skåret af en Antwerpen mester. Den er idag vel Viborgs fornemste minde fra middelalderen. På stolestadernes døre og på vægpanelerne er der over 200 malerier af Mogens Chr. Thrane.

Umiddelbart øst for Søndre Sogns Kirke ligger *Domprovstegården*, opført i 1400-årene, bygget af munkesten i to stokværk med trappegavle mod øst og vest. Den var oprindelig ejet af adelige. Stiftsprovst Swane erhvervede den i 1873, og siden da har den været embedsbolig.

Ture syd og øst for Viborg

Fra Viborg kører vi ud ad den gamle Herningvej forbi Hald Folkekuranstalt. Her ved Hald holdtes i årene 1868–1880 omfattende militærøvelser, og der var etableret en stor militærlejr, som var en oplevelse for mange af dem, der tog del i dette lejrliv. Det gav også god omsætning til forretningsfolk i Viborg.

FRA HALD OVER DOLLERUP TIL ASMILD

Omtrent på det sted, hvor Hald lejrene lå, byggede man under Første Verdenskrig en *lazaretlejr* for fremmede krigsfanger. Den blev taget i brug i april 1917, og efter våbenstilstanden blev den anvendt som udvekslingslejr. I barakbygningerne indrettede Dansk Røde Kors senere *Folkekuranstalten*, og siden da har anlægget været brugt til forskellige sundhedsformål.

Efter Folkekuren, som den nu kaldes, kommer man til *Hald Egeskov*, hvor der er egetræer i alle aldre og størrelser. Formerne er ofte meget forvredne. Den er som skov betragtet nærmest fantastisk, og man forstår, at den ofte bliver kaldt Trolde skoven. Landskabelig set er den en stor oplevelse, og intet sted i landet træffer man en egeskov af de dimensioner. For de fleste danske er bøgeskoven, når den står lys og grøn, en oplevelse. Den er næsten gotisk i sin himmelstræben, egeskoven er ligesom mere jordnær, men samtidig mere grotesk i sine former.

Hald Hovedgård

Vi passerer det gamle jernbanespor fra den nu nedlagte bane Viborg-Herning og lige efter drejer vi til venstre ad en mindre vej ned mod Hald Hovedgård. Vejen er flankeret af 16 vildtbanesten fra Frederik 5.s tid, et minde om mange år, da egnen omkring Hald var kongelig vildtbane. For enden af vejen ligger den nuværende Hald Hovedgård, den sidste af en lang række borge og herregårde, der har ligget her eller lige i nærheden. Det ældste voldsted, kaldet Brattingsborg, skråner ned mod Hald Sø lidt øst for hovedgårdens park. Det er måske anlagt ret tidligt i middelalderen. Det andet

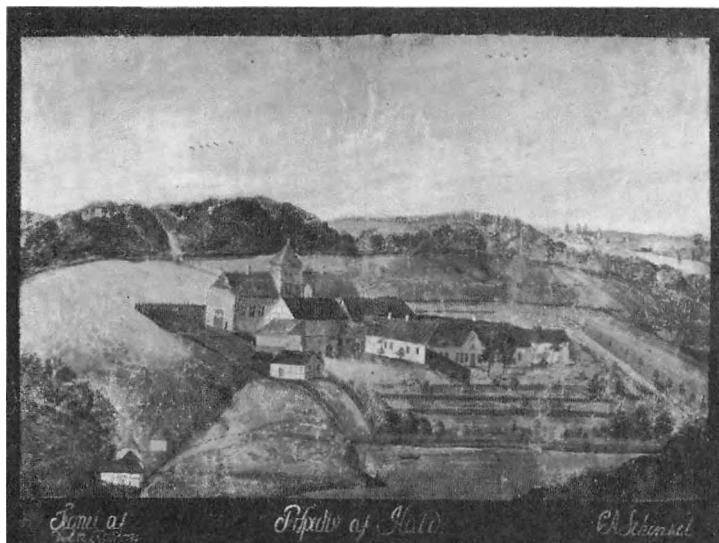
Hald, som almindeligvis anses for det Hald, hvor Niels Bugge residerede, ligger ved søen lidt forbi hovedgården og lige ud for Bækkelund. Her er fundet fundamenter fra grundmurede bygninger. Det tredje Hald blev opført af biskop Jørgen Friis, som i 1529 forlagde sin residens hertil, vel af sikkerhedsmæssige grunde. Det ligger på et næs i søen øst for hovedgården, og en lille sti fører derned. Der blev her i begyndelsen af 1900-årene foretaget udgravninger og gennemført restaureringer, som ikke alle var lige heldige. Det store cirkulære munkestenstårn er således en vidtgående rekonstruktion ved Martin Nyrop. Anlægget har måske særlig interesse som et tidligt eksempel på anvendelse af kraftige jordværker til beskyttelse mod ildvåben af sværere kaliber.

Ved reformationen blev kongen herre på Hald, som derefter var residens for *lensmændene* i Hald len. I 1664 afstod kongen gården til de hollandske jøder de Lima, og i 1703 kom den til Gregers Då, som byggede det fjerde Hald i fire sammenbyggede fløje, opført i bindingsværk og kun i én etage. Dette anlæg lå i den nuværende have. Den hovedbygning, der står idag, er opført af landsdommer *Frederik Schinkel*, den gale Schinkel har man kaldt ham. Han er blevet kendt i litteraturen, om ikke for sine dyder. Hans eneste datter Charlotte Amalie er hovedpersonen i Blichers novelle *Eneste barn*. Af de senere ejere er de mest kendte fhv. statsminister Ove Høegh-Guldberg, der døde i 1808, og poliukeren Christoffer Krabbe, der var formand for Folketinget og havde gården fra 1881 til 1892.

Efter befrielsen blev Hald overtaget af staten. Fra 1951 til 1974 var gården indrettet til *Internationalt Studentercenter*. Der er ingen tvivl om, at der her i disse år blev udført et værdifuldt arbejde, og der var i mange kredse i Viborg interesse for centret. Senere rykkede Arkiv for nyere litteratur. Forlaget Arena ind på Hald som lejere af hovedbygning og park.

Fra Dollerup over Almind til Asmind

Fra Hald Hovedgård fortsætter vejen forbi Niels Bugges Hald mod Dollerup. Man passerer også *Inderøen*, en af de smukkeste skove på Viborg-egnen med en del bøgeskov, som ellers ikke er almindelig på disse kanter. Vejen går videre, og lige før nedkørslen til Dollerup er der en stor parkeringsplads. Stedet har navnet *Ravnsbjerg*, og der er

Hald Hovedgård. Gouache, tegnet 1790 af Charlotte Amalie Schinkel. Nationalmuseet fot. I privateje.

herfra en storslået og betagende udsigt ned over den inderste vestlige del af Hald Sø. Man betages af de stejle banker på begge sider af søen, af den rige vegetation, hvor enebær spiller en stor rolle. Her på Ravnshøj er der iøvrigt til minde om befrielsen rejst en sten med Kaj Munks ord: »I tændte for Danmark i dybeste mulm en lysende morgenrøde«. Fra parkeringspladsen er der også en smuk udsigt mod nordvest ind mod Stanghede.

Vi fortsætter ad vejen og drejer til venstre ned gennem Dollerup by med Dollerup Mølle, hvor der engang var tekstilvarefabrik, i mange år en god arbejdsplads for mange af egnens beboere; nu er fabriksbygningerne tomme. Vi kommer op gennem slugten til det højere liggende land, en smuk natur. Der fortsættes efter Lysegård. Lige ved den lille kullede kirke ligger *E Bindstouw*, en rekonstruktion af den gamle skolebygning, hvortil Blichers berømte værk er henlagt. Der er nok ikke i dette hus ret meget tømmer eller andet gods, som rækker tilbage til Steen Steensens tid. Men i hvert fald er vi nu for alvor i Blicher-landet. Ved *Lyshøj* vil det være naturligt at gøre

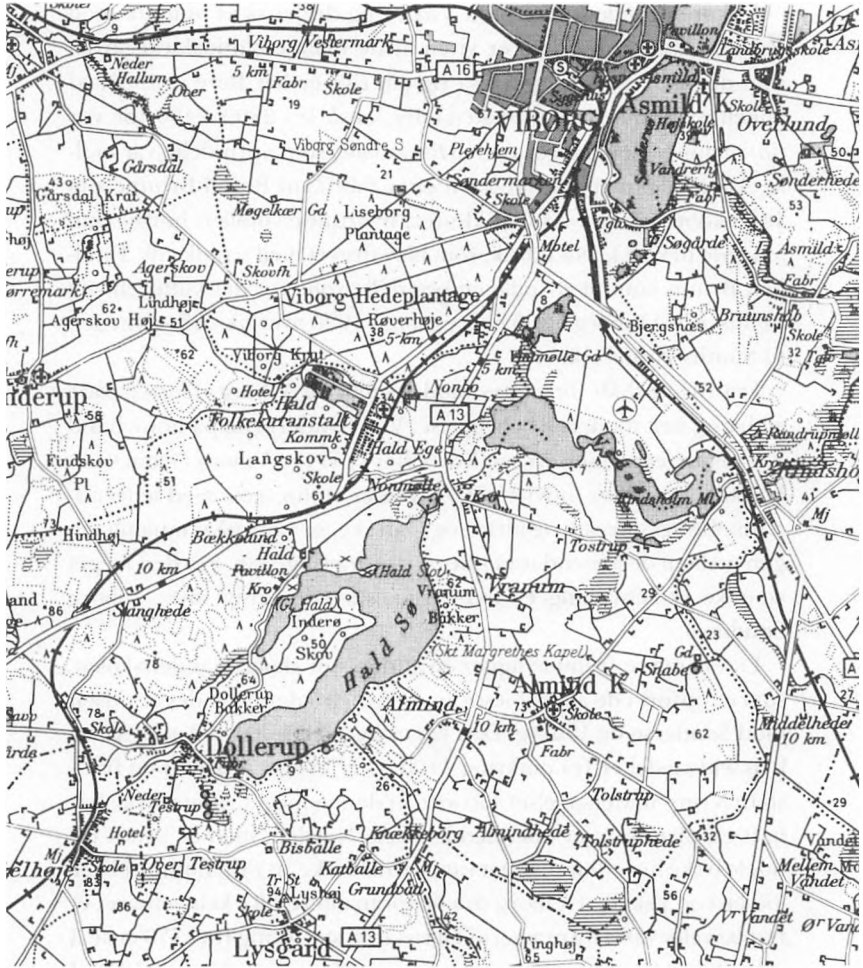

Dollerup Bakker. Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

holdt, ikke kun fordi der her er en mindesten over Steen Steensen Blicher, rejst i 1883, men også fordi udsigten herfra er en klatretur værd.

Når vi kommer ud til A13, kører vi mod Viborg, men ca. 10 km fra stiftsbyen drejer vi mod øst efter *Almind*. Lige i udkanten af denne by står en sten til minde om befrielsen: Det var en morgen som tusinde andre . . . Lige efter Almind Kirke med et stort sengotisk tårn er der en imponerende samling af gravhøje, en slags kirkegård, som vel er bevaret, fordi heden engang herskede her. Lidt længere fremme kan vi til venstre se ud over Vedsø og over på den anden side af søen,

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 356/77.

en storslået udsigt, som længe vil mindes. Vejen går ind gennem Rindsholm Mølle, engang en stor virksomhed, der nu ligger død hen. Vi kommer ud til den gamle Århusvej med udflugtsstedet Rindsholm, hvor der er en smuk lille skov med løvtræer. Dem er man ikke forvænt med på Viborg-egnen, og mange besøger stedet her med de lyse træer, som giver munterhed i sindet.

Vi kører et lille stykke mod Viborg og drejer så af til højre mod Bruunshåb. På ny passerer vi en af de mange oldtidskirkegårde, som den gamle hedeegn er så rig på. Der er her flere grupper af enkeltgravshøje fra yngre stenalder, altså fra 2800–2400 før vor tidsregning. Vejen fører ned til *Bruunshåb*, som oprindeligt var mølle, Åle Mølle, men nu har navn efter fabrikant Bertel Bruun, som 1809 købte gården Asmild kloster, hvorunder møllen hørte. Han anlagde her en klædefabrik, som blev drevet med vandkraft. Familien Bruun kom til at spille en betydelig rolle for det kulturelle og politiske liv i Viborg og på hele egnen. I 1920 overgik virksomheden til Smiths Papfabrikker.

Fra Bruunshåb fortsættes mod Asmild og Viborg. Her er både ældre og helt moderne bebyggelse. Ved Sønderhede på højre hånd har militæret øvelsesterræn. Kort efter er vi ved Viborg Gymnastikhøjskole, som blev indviet i 1951. Det er en højskole med lederuddannelse i gymnastik og idræt, og man lægger vægt på sammenhængen mellem de almendannende og de idrætslige fag. Fra den meget smukke skolebygning er der en enestående udsigt over Viborg Sønderø.

Lidt længere fremme ligger en anden stor skole, Handelsskolen, som er opført i de allerseneste år, og hvorfra der ligeledes er udsigt mod Sønderø og Viborg. Den ligger lige ved siden af *Asmild Kirke*, hvis ældste del er fra omkring 1100 og er bygget af kamp og frådsten. Nyere undersøgelser har vist, at denne meget gamle kirke har haft en plan, som er enestående i hele Norden, men er kendt fra nogle tyske hovedkirker. Det var i denne kirke, at Erik Emune i 1132 lod biskop Eskild af Viborg dræbe foran alteret. Kirkeinventaret er rigt og velbevaret og præget af en ensartet staffing fra 1770'erne. I våbenhuset er anbragt en runesten, som blev fremdraget i 1950. I kirken findes det Braem'ske gravkapel med fem kister. På kirkegården er der bl.a. gravsteder for familierne Schönheyder og Bruun.

Til Asmild Kirke knyttedes kort efter 1170 et nonnekloster af augustinerordenen, og kirken blev den nordlige fløj i anlægget. Det hørte under domkapitlet i Viborg og blev inddraget under kronen ved reformationen. Klostrets bygninger brændte 1713, og der er nu kun én fløj tilbage af gårdens senere bygninger.

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 356/77.

LANGS NØRREÅ OG GUDENA

Fra Asmild Kirke kan man køre ned mod landevejen Viborg-Randers, eller man kan smutte op ad villavejen Bruunsvej til Overlund, en forstadsbebyggelse til Viborg. Her drejes til højre mod *Tapdrup*. Kirken ligger lige ved Gammel Randersvej, som vi nu er inde på. Det er en romansk kvaderstensbygning, der viser hen til bygmesterskolen ved Viborg Domkirke. Sydportalen, der har tredobbelt bueslag, er betagende, et fuldendt kunstværk.

Over Ø til Nørreå kirkerne

Vi følger vejen videre fremad. Den løber her i Nørreådalens nordlige side, men ved Vejrum krydser den dal og å. Vi fortsætter imidlertid lige ud, bliver altså på dalens nordlige side og kommer her frem til herregården *Viskum*. Hovedbygningen er et trefløjet anlæg fra omkring 1780 med en ejendommelig halvrund fronton over indgangsdøren. Der er to sidefløje, til den nordlige af dem er der en tilbygning, der ligesom bryder den arkitektoniske helhed. Ved den ene avlsbygning er der en gammel bindingsværksbygning ud mod vejen. Den har bl.a. skråstivere, som går igennem to fag. Kirken ligger lige ved hovedgården. Den er romansk i sin kerne, tårnet er fra 1778. I vejkrydset foran Viskum er der en mindsten over Hans Helmuth Lüttichau til Viskum. Den er rejst 1890 af

»taknemmelige medborgere i Ørum, Vejrum og Viskum sogne«. Det hedder her om Lüttichau: »Han var tro i sin gerning, tro mod sine venner, hjælpsom mod alle«.

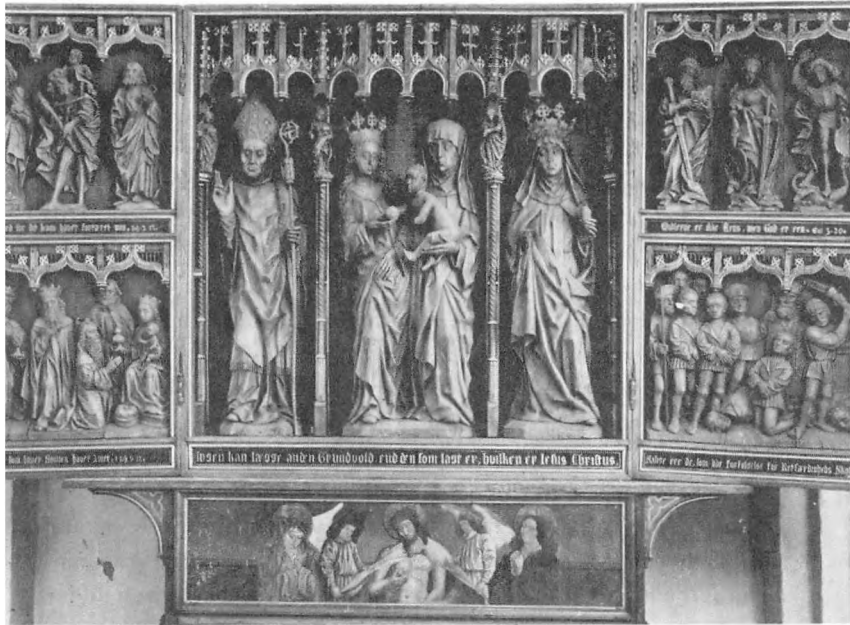
Længere fremme kommer vi til den mærkelige »Ø«, der rejser sig brat op fra Nørreåens dalstrøg, som her deler sig i to. For mange er Ø med sine mærkelige formationer det mest ejendommelige og særprægede på egnen her, en naturoplevelse, som De længe vil mindes, ikke mindst fordi Ø er så helt forskellig fra det meste af det, man oplever på Viborg-egnen, der ellers er så rig på variationer over temaet natur. Vi kan iøvrigt gøre en lille afstikker til bebyggelsen Øby, hvor man bl.a. kan se en gård, der er bygget af kampesten, en byggemåde, som ikke er helt sjælden på Viborg-egnen.

Vi kører lidt tilbage mod Vejrum og drejer til venstre over Nybro mod Torsager. Den lille vej fører over Nørreå dalen. Der fortsættes mod øst gennem Torsager og Viskum skove mod Løvskaal, en landsby med mange smukke og velholdte bindingsværksgårde. Vi fortsætter til højre efter Vester Velling. Lidt fremme drejer vi til venstre; et vejskilt viser hen til *Skjern voldsted*, som ligger ude i engen. Det er delvis bevokset med træer og har oprindeligt været som en ø i den nu udtørrede sø eller mose. Det består af en firesidet borgbænk, og bygningen har været firfløjet og omgivet af grav. Adgangen var fra nord og her var en slags forvold, formodentlig med et porttårn. I engen kan der ses svære egepæle fra en bro, der har ført

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 356/77.

Sengotisk, trefløjet altertavle i Skjern Kirke. Den er fra omkring 1500. I midten ses den hellige Anna med Jomfru Maria og Jesusbarnet. E. M. fot. 1957. Nationalmuseet.

mod nord. F. Borch fik i 1840'erne gennemført en udgravning, men de murrester, som dengang blev fremdraget, er nu forvitret eller tilgroet.

Skjern Slot omtales 1347, men må være betydeligt ældre. Det blev vist ødelagt under kejserkrigen og er muligvis ikke senere blevet genopbygget. Da den nye Skjern hovedgård blev bygget omkring 1692, kunne man anvende materiale fra det gamle slot. Den består af en enkelt længe med høj kælder og afvalmet tag.

På den anden – nordlige – side af Nørreådalens kommer vi til *Skjern Kirke*, som ligger på den terrasseformede kirkegård over Nørreådalens. Kirken er romansk, og over den tilmurede norddør er der i tympanonfeltet et relief med to løver. Den har intet tårn, men et lille rytterspir over vestgavlen. En tidliggotisk bispefigur af træ er

opstillet inde i våbenhuset. En sengotisk trefløjet altertavle er fra omved 1500. I midtbilledet ses den hellige Anna med jomfru Maria og Jesusbarnet mellem Skt. Nikolaj og den hellige Katharina af Siena. På kirkegården er der to runesten. Den ene er kun et fragment, hvor navnene Osbjørn og Harald kan læses. Den anden, som er 1,93 m høj, blev i 1843 fundet i ruinerne af Skjern Slot, hvor den lå som grundsten i en trappeopgang. Indskriften lyder: »Sasgerd, Finulvs datter, rejste stenen efter Odinkar, Osbjørns søn, den dyre og hin drottro. En sejdkarl (skal) den mand (være), som bryder disse kumler«. Mellem skriftbåndene er der en frygtindgydende mandsmaske med sammenflettet skæg i vikingetidens stil.

Kirkegården er mærkelig ved, at de gamle gravsten fra udgæede gravsteder er anbragt langs med kirkegårdsgærdet ud mod engen, andre ligger op mod en terrasse på selve kirkegården. Man kommer til at tænke på indskriften fra Trøjborg i Sønderjylland: *Omnia vanitas, alt er forfængelighed*. Her er de fordrevne, der ikke engang har et stykke jord at hælde deres gravsten til. Disse mange gravminder fortæller jo også lidt om, hvor kort »eftermælet efter den døde« er.

Fra Skjern Kirke fortsættes ad landevejen mod øst efter Randers forbi de meget smukke Skjern Bakker. Der er over landskabet her en storhed, som næsten virker sydlandsk. Man kan ikke andet end blive betaget af de vældige højedrag. Vi når frem til *Ålum*, der har en stor og anselig kirke. Man lægger mærke til det store tårn, som forneden er opført af genanvendte kvadre, højere oppe er der anvendt munkesten i polsk skifte, højere oppe sten i renæssancetidens krydsskifte. Tårnrummet er indrettet som gravkapel, hvor der er marmorkister for mænd og kvinder af slægten von Plessen.

Kirkens skib og kor med apsis er fra romansk tid og opført af granitkvadre. Begge skibets indgangsdøre er bevaret, og den sydlige, som stadig er i brug, er formet som en seksøjlet portal, et storslået eksempel på romansk stenhuggerkunst, og der er her et utvivlsomt slægtskab med stenhuggerkolen i Viborg. I syddøren er der et tympanonrelief, der forestiller Maria og Jesusbarnet, De hellige tre konger og flugten til Ægypten. I en af murværkets kvadre er der indhugget to mandshoveder, måske skræmmemasker, som skulle holde det onde på tilbørlig afstand fra kirken.

Prædikestolen er fra 1601. Øverst i skibet er der seks udskårne stolestader fra omkring 1600 med våbenskjolde. Kirkens indre er iøvrigt præget af slægten Scheel, som i mange slægtled var herrer til Fussingø, den kendte herregård, som ligger i Ålum sogn lidt nordnordøst for kirken. En »tavle og ramme« over slægten Skeel i ældre tid begynder med Albert Skeel, den lange Skeel. Der er et imponerende sandstensepitafium over Christen Skeel den Yngre til Fussingø, død under Københavns belejring i 1659. I korets nordre mur er der to store figursten over Albert Skeel, død 1568, og Christen Skeel, død 1595.

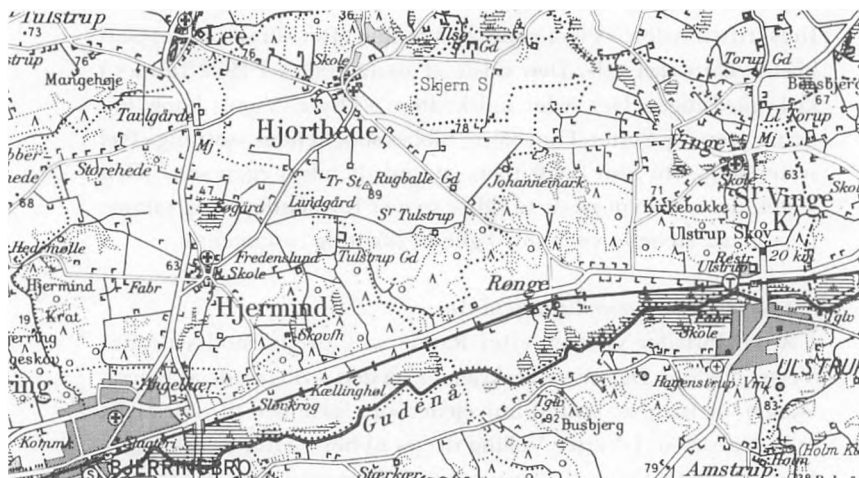
Ålum er uden tvivl en meget gammel bebyggelse. Navnet er sammensat med heim, en af de ældste stednavneformer i landet. De mange runesten, som vi træffer fra Asmild og langs Nørreådal, er også et vidnesbyrd om ådalens betydning i vikingetiden og vel også før. I Ålum er der fire runesten, de to er i våbenhuset, de to på kirkegården. Den første var indmuret i våbenhuset og kløvet i tre stykker. Indskriften siger: »Tole rejste denne sten efter sin søn Ingelo, en meget velbyrdig (dreng). Disse minder vil . . .«. Den anden er kun et brudstykke, som lå under kirkeskibets nordøstlige hjørne. Den tredje runesten er af betydeligt omfang, 2,05 cm høj, og blev i 1890 opdaget ved foden af kirkebakken. På bagsiden er der en noget udvisket figur, en kriger til hest, udstyret med skjold og fane. Indskriften lyder: »Vigot rejste denne sten efter sin søn Esge; Gud hjælpe hans sjæl vel«. Den sidste af stenene blev i 1902 fundet i kirkegårdsdiget. Her lyder indskriften: »Thyre, Vigots kone, lod denne sten rejse efter Thorbjørn, Sibbes søn, hendes »søstling« (vel søstersøn), som hun holdt mere af end (hendes) egen søn«. Den Vigot, der er nævnt på de to sidste sten er formentlig en og samme person, da stenene viser stor lighed i skrift og ornamentik.

Fra Sønder Vinge over Ulstrup til Ans

I Ålum forlader vi vejen efter Randers og drejer mod syd efter Vester Velling. Der er stejle skrænter på den sydlige side af Nørreådal, og man ser endnu hulvejene, som førte ned til vadestedet over Nørreåen. I Vester Velling drejes til højre efter Silkeborg og frem til *Sønder Vinge*, der er præget af de meget store gårde, som findes her. Kirken ligger højt, lidt fra vejen. Lige overfor den er der

en gård med gammelt bindingsværk. I kirkens nordlige mur er der tæt ved vesthjørnet et romansk relief, to løver og et kors. Kirken er bygget af granitkvadre og har intet tårn, men over vestgavlen er der et rytterspir. I våbenhuset findes en runesten, der oprindeligt har været hjørne- og grundsten. Den bærer indskriften: »... rejste denne sten efter sine to brødre Urøke og Kade . . . sårede og øvede sejd. En »ræte« (et stærkt forbandelsesord) den mand, som øder dette minde«. En anden runesten i sognet, kaldet Grøndalsstenen, tidligere på Ulstrup Mark, står nu på en af plænerne syd for hovedbygningen. Den er allerede beskrevet omkring 1627. Indskriften lyder: »... rejste . . . efter sine skippere Thire og Thue«. På Sønder Vinge Kirkegård er der iøvrigt gravsten over medlemmer af slægten Ahlefeldt-Laurvigen til Ulstrup og over politikeren Knud Bach, død 1948.

Vi kører tilbage til den almindelige vej og drejer til højre og kører ned til hovedgården *Ulstrup*. Store skilte fortæller, at der her er delfiner, et andet, at der også er restaurant. Et besøg i efteråret 1976 viste, at der også ved gården kunne påtræffes store kattedyr og et par pingviner, der mærkelig nok så ud til at fryse.

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 356/77.

Herregården Ulstrup i Sønder Vinge sogn. Hude fot. Nationalmuseet.

Ulstrup har været i mange forskellige slægters eje. Den mest kendte af dem er Skeel'erne eller Scheel'erne. Den sidste af dem var Jørgen Scheel, et af de mest letsindige mennesker, der har levet i Danmark. Han fik stort set sat slægtens rigdom over styr. I 1809 pantsatte han Ulstrup til en bankier i Hamborg for 160.000 rigsdaler.

I Den jyske hvide dame, en lille skitse, har Steen Steensen Blicher tegnet et billede af Jørgen Scheels søster Juliane Mariane Scheel, som skjult bag et gardin overværede den offentlige auktion over gården i 1835, »ved det sidste hammerslag brast det gamle pighjer-te«, og herregården danner rammen om handlingen i Blichers to noveller Juleferien og Høstferien.

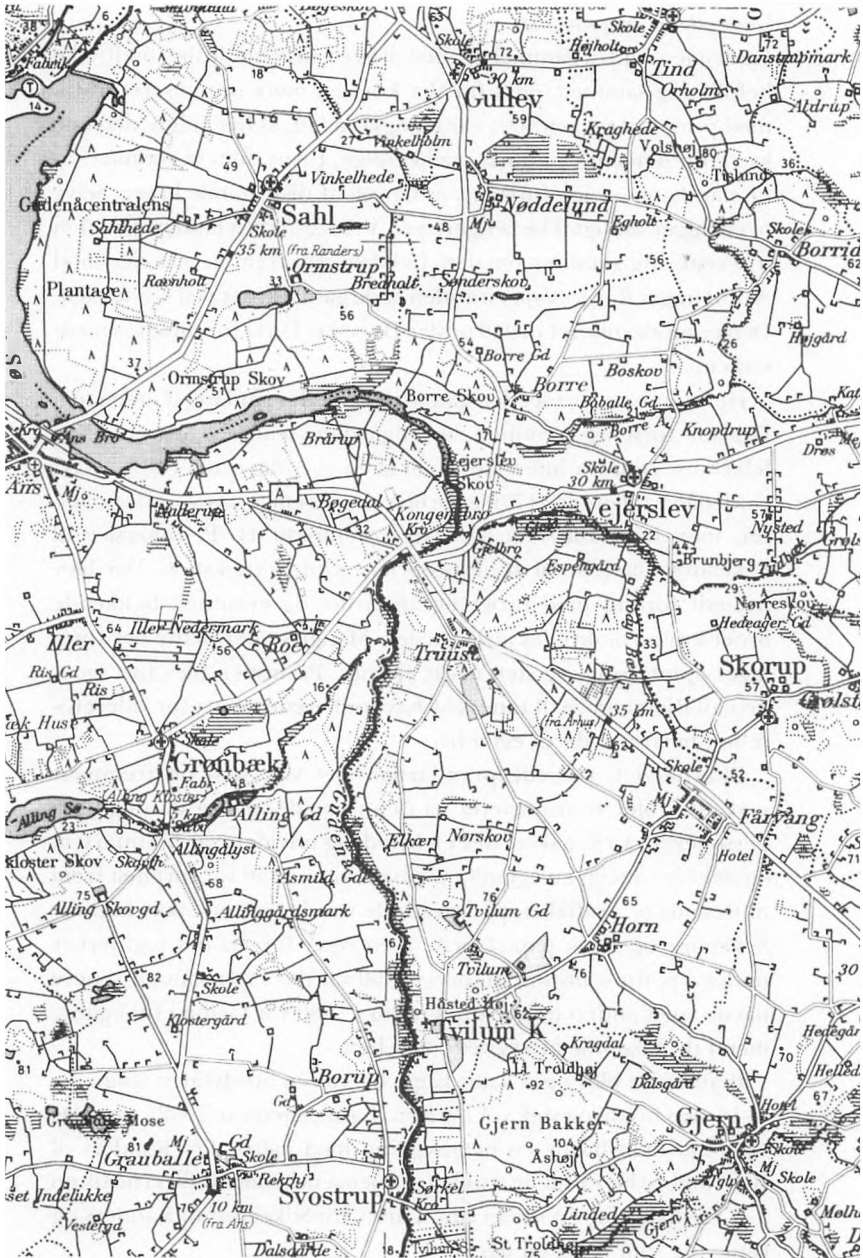
Gården ligger på et ret stort voldsted ved kanten af bakkedraget mod Gudenåen. Der er endnu vandfyldt grav mod vest. Det ældste parti er den nordre fløj i ét stokværk, opført af Christen Skeel omkring 1590 i munkesten. Der blev i 1615 indledt et storstilet byggeri, men kun portfløjen, sydfløjen og det østlige af nordfløjen blev til virkelighed. Omkring porten er der en pragtportal af sandsten. Åbningen er flankeret af krigere, dels i asiatisk dels i europæisk dragt. I 1760'erne blev der gennemført en stor ombygning og modernisering ved den slesvigske bygningsinspektør Johann Gottfried Rosenberg. Den værdifulde ladegård øst for hovedbygningen er opført 1668 og senere.

Der fortsættes mod syd over Gudenåen, og i udkanten af Ulstrup by drejes til højre mod Hagenstrup. Vi kører langs Gudenåen og får nu og da et glimt af den store å. Ikke langt fra vejen ligger det 92 m høje *Busbjerg*, hvorfra der er en storslået udsigt over åen og de mange skove. Bjergtet har selvfølgelig også sin bjergmand og en legendarisk røverbande, som holdt til her. Turen efter Bjerringbro er smuk. Der er her langs Gudenåen højdedrag af et format, som det er sjældent at træffe i Danmark. *Bjerringbro* er en af stationsbyerne ved banen Langå-Viborg. Den har iøvrigt flere betydelige industri-virksomheder, og de mange markeder, som blev holdt her, betød meget for byens vækst. Som sogn er den på en måde »stykket sammen« af forskellige ældre sogne, og kirken er da også helt ny, fra 1919.

Vi kører ud af byen og fortsætter efter Tange, som ligger ved den nordlige del af *Tange Sø*, og vi følger vejen langs denne kunstige sø. Når man ser den idag, tænker man ikke på, at den ikke er skabt af naturen, men af menneskehånd. Her har engang været gårde, huse og træer. Men de blev ofret på energiforsyningsens alter. Det var i 1918, at der til de omliggende byer og amtsråd blev givet koncession på oprettelsen af *Gudenåcentralen* i henhold til planer, udarbejdet af ingeniør Kr. Thomsen. Der blev bygget en svær dæmning over Gudenåen ved Tange, og det var derved søen opstod. Vandets faldhøjde var 9–10 m. Kraftværket havde tre turbiner, og den samlede kapacitet var 10 mill. kwt. om året. Anlægget stod færdigt i 1921, og bygningen af det havde givet arbejde til mange arbejdsløse.

TURE SYD OG ØST FOR VIBORG

Gudenåkroer og pramfart

Gudenåen var fra gammel tid med til ligesom at binde den midtjyske befolkning sammen, også før der kom en mere organiseret trafik med pramfart på åen. Det var da også sådan, at her fulgte den ene kro efter den anden i hurtig rækkefølge. I Ans, som vi kommer ud til, når Tange-vejen forlades, er der en af disse gamle kroer. Selve byen ligger iøvrigt ikke længere ved Viborg-Århus landevejen, den nye vejføring går uden om den. Lidt længere fremme ad vejen mod Århus ligger *Kongensbro*, en anden af de gamle kroer ved Gudenåen. Den er moderniseret i 1949 under De jyske Turistforeningers medvirken.

Her standser stort set den gamle *Pramsti*, der går langs Gudenåen. Det var først og fremmest hovedgården, senere papirfabrikken Silkeborg, som var interesseret i at få en egentlig trafik etableret på Gudenåen. Allerede i 1770'erne blev der foretaget visse undersøgelser, men først 1807 fik overkrigskommissær H. P. Ingerslev til Silkeborg tilladelse til at ekspropriere jord til trækstien. Der blev udstedt forbud mod broer og ålegårde, og eventuelt bestående broer kunne ombygges af Ingerslev. Mange steder måtte der foretages opmudring, og sten måtte fjernes. Pramstien blev ført igennem til Bjerringbro. Randers by havde allerede sørget for videreførelsen herfra til deres egen by.

Efterhånden voksede pramfarten. Det var først og fremmest gods, der blev transporteret på denne måde, nu og da dog også personer. Fra 1851 skete der en betydelig udvidelse af pramfarten, og der blev anlagt en egentlig trækvej, som i 1856 var ført helt frem til Resenbro. Trafikken på åen havde stor betydning, ikke kun for Silkeborg og dens papirfabrik, men også for en del teglværker undervejs, for transport af tørv; i 1860 var der 120 pramme, senere nåede tallet endnu højere op. Endnu i 1880 var farten i fuld gang, men i de følgende år sygnede den hen.

Prammene blev også kaldt kåge. De var en 30–40 alen lange, en 8–10 alen brede og stak vel 1½ alen. Lasteevnen var 20–25 tons. De større af dem havde en overbygning med kahyt. Fra Randers til Bjerringbro blev kågene trukket af lejemænd, som i 1860'erne fik en 3–4 rigsdaler for en sådan tur. Turen fra Silkeborg til Randers og retur tog som regel en uge.

Sejlads på Gudenåen med en mindre pram, som blev staget frem. Stender fot. 1911. Det kgl. Bibliotek.

Prammændene var fattige og forslidte, og man sagde om dem, at de kun blev vasket, når de faldt i åen. De var hårde halse, kroer og kroliv, kortspil og brændevin spillede en ikke ringe rolle i deres tilværelse. Det berettes, at da en præst skulle forklare, hvordan en djævel egentlig var, brugte han billedet: han er næsten ligeså fæl som en prammand.

Fra Kongensbro fortsættes ad Århus-vej over Trust og Fårvang. Lidt forbi denne by drejes til højre mod Gjern, der ligger lige øst for de imponerende *Gjern Bakker*, et virvar af dalkløfter og store bakker, nu bevokset med skov. Højdepunkterne er Åshøj, som er 104 m høj og Langekol med 99 m. Her var i sin tid noget af det sorteste Jylland, som i romantisk vildhed overgik de vestjyske heder. I slutningen af 1800-årene skrev et ugeblad: »Ingen lærke slår sine triller, lyng- og gulspurven er de eneste fugle, man ser og hører. Alt er øde, stilhed og ufrugtbarhed«, og folk var ikke i tvivl om, at her i disse dystre bakker holdt troldfolket til, og man vidste at berette om heksene.

som i Skt. Hansnatten dansede på Store Troldhøj, som hver juleaften stod på gloende pæle, og man kunne da se nisserne danse her.

Gjern blev iøvrigt grundlaget for den udmærkede maler *Ejnar Nielsens* kunst, og han boede her fra 1894 til århundredskiftet. I naturen og hos de jævne mennesker i denne egn fandt han et forløsende udtryk for noget fundamentalt i tilværelsen. Iøvrigt er »den grønne pest« også nået til disse sorte bakker, gran og fyr er trængt frem.

Lige på den anden side af Gudenåen ligger *Svostrup Kro*, som i pramfartens tid var en af de mest ansete. Man kan endnu ane, hvorledes der her engang så ud; de brændevinsdrikkende pramfærere er her ikke mere, og de slagsmål, der ikke så sjældent hørte med til krolivet her ved åen og til pramfolkets tilværelse, er nu en saga blott.

Kirker og klostre langs Gudenåen

Svostrup Kirke ligger umiddelbart nord for kroen. Der er her bevaret en tympanon, som har dobbeltløver med fælleshoved. Den lå tidligere i det søndre kirkegårdsdige, men blev i 1906 opsat over døren mellem skib og tårnrum.

Vi fortsætter ad vejen langs Gudenåen, og kører over åen for at besøge *Tvilum Kirke*. Den ligger ensomt og har engang dannet den nordlige fløj af *Tvilum Augustinerkloster*. Den ældste del af bygningen er fra 1250, først senere i århundredet blev den ført op til sin nuværende højde. Den er nu uden tårn. Kirken har en sengotisk fløjaltertavle. I midtskabet ses Gud Fader med Kristus som smerdensmand ved sin side, flankeret af Johannes og Jomfru Maria. I fløjene 12 apostle og fire helgener. Blandt gravmindesmærkerne kan nævnes en gotisk ligsten over Poul Mikkelsen, provst i *Tvilum Kloster*, død 1490.

Vi kører tilbage til vejen fra *Svostrup* mod *Grønbæk*. Kort før denne by ligger *Alling Sø* vest for vejen. Ved den var der et kloster, som nævnes i 1268 og synes at have været af benediktinerordenen. Den sidste abbed blev præst i *Grønbæk-Svostrup sogne*. *Allinggård*, der ligger på den højre side af vejen, skal have været ladegård til klostret. Den var fra 1661 i slægten Fischers eje. Kendt er Jean Arnold Fischer, der har stået model til hovedpersonen i *Steen Ste-*

ensen Blichers Fruentimmerhaderen. Han skildrer Allinggård på følgende vis: »Gården selv gemte inden sine tykke, mørkrøde mure en samling af skønne sjældenheder; en tubus, der fremstillede mig månen som et landkort, en elektrisermaskine med et batteri, der i det små viste lynets virkninger, en luftpumpe, en harpe med meget mere«. Den meget herskabelige hovedbygning er opført 1919–1920.

FRA GRØNBÆK OVER VIUM TIL TORNING

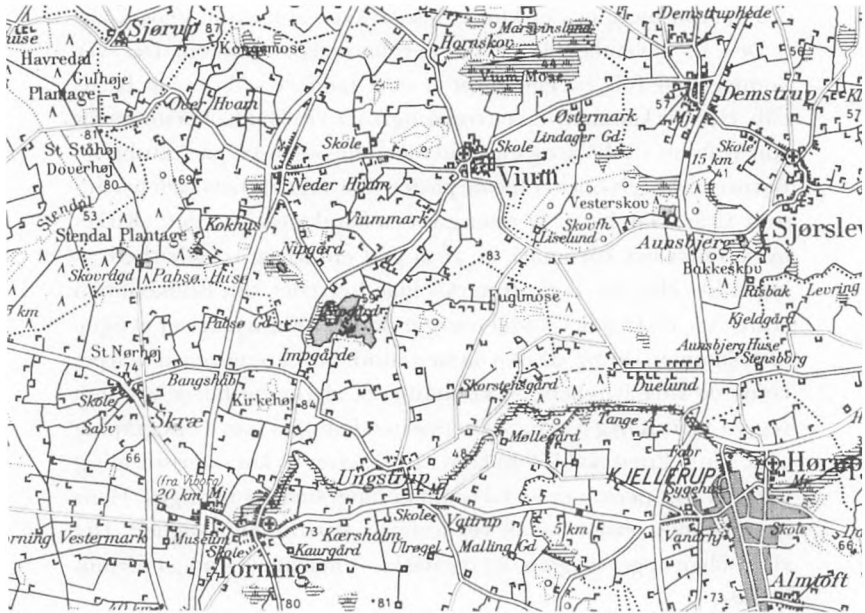
Grønbæk Kirke, en romansk kvaderstenskirke fra omkring 1225, har en meget ejendommelig apsis med fire fritstående granitsøjler, som sammen med to konsoller bærer fem rundbuede blindarkader. Den søndre indgangsdør er prydet med et relief og højt i korets sydøstlige hjørne sidder en langstrakt kvader med relief og et hoved, der springer frem mod øst. En kragsten med løve og drage i tårnbuens nordre vange lå indtil 1937 som trappesten på Grauballegård. Kalkmalerier fra omkring 1225 blev afdækket i begyndelsen af dette århundrede og viser bl.a. Kristus, tronende i mandorla, flankeret af Maria-Petrus og Johannes-Paulus. Prædikestoen er i bruskarok og med evangelistfigurer i højt relief.

Præstegården er en seværdighed. Den er bygget 1757 af provst Niels Hurtigkarl, som selv har sørget for fremstillingen af murstenene, som er ikke mindre end 54 cm lange og produceret på hans eget teglværk. Han var iøvrigt dygtig i mekanik, kemi, landhusholdning og byggekunst. Hans gravsted findes på kirkegården og er flankeret af seks store lindetræer. Lige over for kirken ligger et hospital med plads til seks gamle mennesker. Det er oprettet 1759 af Chr. Fischer til Allinggård og bygget i bindingsværk.

Over Hinge, Vinderslev, Vium til Torning

Vi forlader nu Gudenå-området og kører vest over langs med Alling Sø og Allingå; senere når vi frem til Hinge Sø. På den anden side af søer og å er der store skovklædte bakker, en meget smuk tur. Lidt før Hinge er der på højre side af vejen en sten, der fortæller, at i slugten her lå det gamle *tinghus* for Lysgård-Hids herreder fra 1688 til 1837, nedbrudt 1918. Selve tingstuen var i 1794 på tre fag med vinduer til tre sider. Inden for nogle skranker var der bænke til

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 356/77.

af Blichers fortællinger og noveller har – som naturligt er – tilknytning til denne gård. Kendt er f.eks. skytten på Aunshjerg fra 1839, fortsat i Guillaume de Martonnière. »Herren« Steen de Steensen var, mente Blicher, en godmodig mand, men »nådigfruen« var »fuldblods«, og man »ved, at denne race ikke er fri for nykker . . . hun ville herske, intet videre«.

I 1300-årene tilhørte Aunshjerg slægten Løvenbalk, fra 1529 blev den ejet af rigets hovmester Mogens Gøye, Jyllands rigeste og mægtigste mand. Efter hans død i 1544 gik den over til hans søn Christoffer Gøye. Hovedbygningen ligger på et meget rummeligt voldsted, som også omfatter avlsgården og delvis har bevaret de gamle grave. Den ældre del består af en bindingsværksbygning, som er opført på en solid kælder med 2 1/3 alen tykke mure af munkesten. Den har formodentlig været en del af »det store korshus«, som Mogens Gøye lod opføre.

Fra Aunsbjerg er der kun et lille stykke vej frem til *Vium Kirke*.

Den 6. november 1782 var der barnedåb i kirken. Der var kommet fine folk fra egnen for at være faddere ved det lille barns dåb. Her var kammerherren og nådigfruen fra Hald, oberstløjtnant von Waldow i Viborg og etatsråd Steen de Steensen på Aunsbjerg. Barnets far Niels Blicher havde på den tid været sognets sjælehyrde i over 15 år. Han har få år efter givet en karakteristik af det: »Kirkebyen Vium bys kornmark er af så god en art og frugtbarhed, at ingen by- eller herregårdsmark i hele herredet kan fuldkommen svare den, og få nok i landet overgår den . . . Vium mark er at ligne ved blommen i et æg, da den næsten rundt om er omgivet af skarpe, kolde og sure lyngheder«. Foldudbyttet af rug og havre var som regel 4 til 5, af byg 5 til 6. Sognepræsten har også i sin *Topographie over Vium Præstekald*, som kom i 1795, givet en karakteristik af sig selv: »N. B.s person er en 65 tommer lang, smal og tør figur. Hans krumnæsedede ansigt har et vist anstrøg af ærlig enfoldighed. Det viser tillige noget sørgmodigt og måske – om man vil – noget surmulende«.

Kirkens prædikestol er fra omkring 1600 og altertavlen er i senrenæssance fra 1652 og er prydet med Jørgen Marsvins og Anna Helvig Gyldenstiernes våben. Marsvin var ejer af Aunsbjerg og samlede 1654 den lille gård *Marsvinslund* af fire gårde i den nedlagte landsby Båstrup. Bønderne måtte så se at klare sig, så godt de kunne. Den ligger nordøst for Vium, og hovedbygningen står endnu. På Vium Kirkegård er der vest for kirken et smedejernskors med malet indskrift: »Minde over skytten på Avnsbjerg Guillaume de Martonnière, født 1728, død 19. august 1791«. Præstegårdens stuehus, hvori Blicher var født, blev nedrevet 1904, men i stedet blev der indsat en mindeplade i den nye bygning, som blev opført på stedet. I præstegårdshaven er der en mindesten, som blev rejst på 100-årsdagen for digterens fødsel.

Fra Vium fortsættes til *Torning*. Man kan køre dertil ad nogle mindre veje, men det bekvemteste er at benytte A13, som ligger et par km vest for Vium, og så dreje ind til Torning, når man har kørt lidt sydpå. Blicher var præst her 1819–1825. Kirken ligger højt, på sin vis meget idyllisk. Den består af kor og skib fra romansk tid, men er stærkt præget af en stor ombygning fra 1743, hvorved den blev

forlænget, og det nuværende tårn blev bygget, idet et ældre blev revet ned. Æren herfor har Janus Friedenreich til Palstrup og fru Margr. Linde, som dengang ejede gården Kærsholm, som ligger i Torning sogn.

Kirkens romanske granitdøbefont kommer muligvis fra Ungstrup kirke, der lå nogle km længere mod øst og blev nedlagt i 1558. Den barokke prædikestol er fra 1662 med relieffer i storfelterne af Salvator og evangelisterne. I koret er der en gravsten over Henrik Sandberg til Kærsholm, hans to hustruer og sønnen Anders. På kirkegården er der lige vest for kirken en gravsten over Mads Doss, kendt fra Blichers sang. Der er også en grav for kyrasser Claus Vattrup, E Bindstouws udødelige Messingjens. Ud for kirken, lige ved vejen til Kjellerup, står der en mindesten for den mand, som mere end nogen anden har gjort Torning kendt.

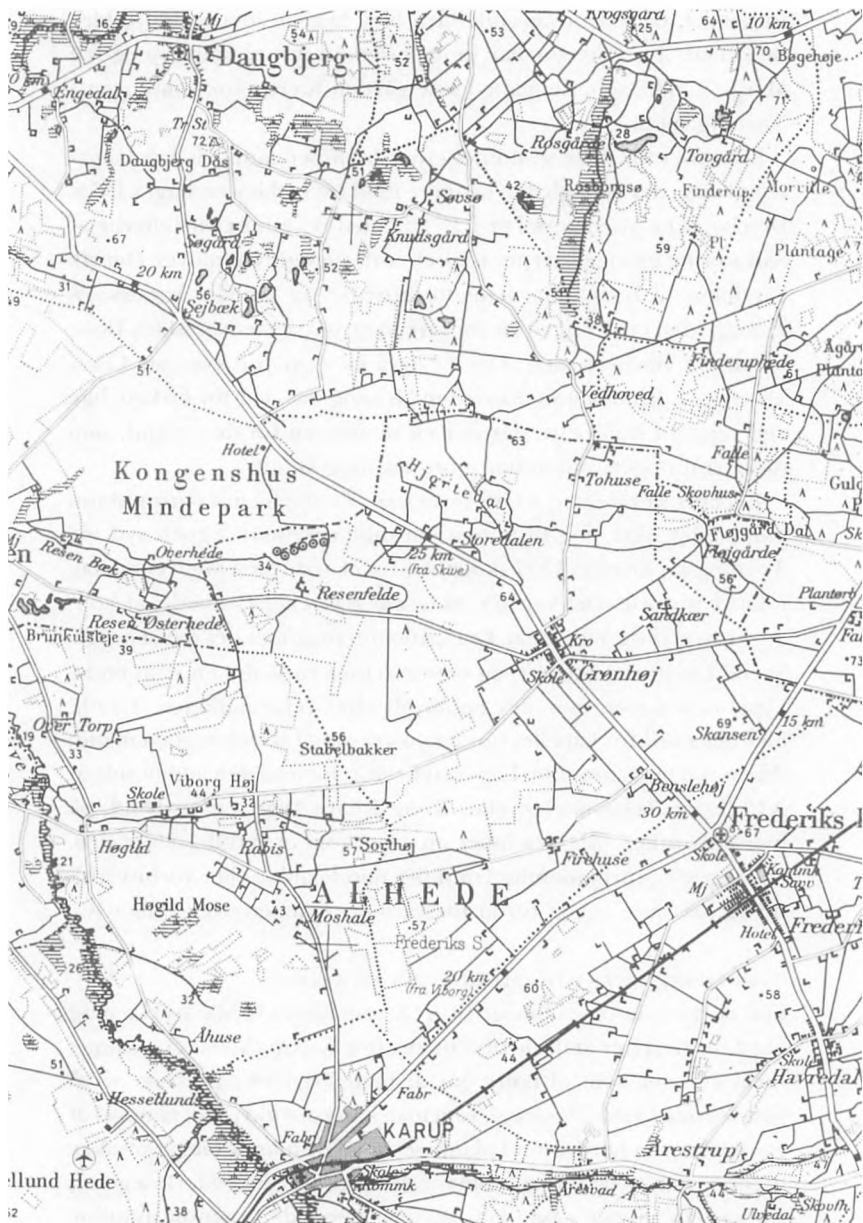
Blichers præstegård er nu revet ned. Et lille hjemstavnsmuseum indeholder også ting til minde om digterpræsten. Egnen syd for Torning var iøvrigt i 1157 skueplads for et af de mest afgørende slag i dansk historie. Det var her på *Grathe hede* eller Gråhede, at kongerne Svend og Valdemar kæmpede om magten i det danske rige. Svend fandt sin bane her, og senere rejstes på stedet en slags bodskapel Grå Kapel, som blev nedbrudt efter reformationen. I 1892 blev der nord for kapellet fundet en grav med skelettet af en mand, dræbt ved hug i hovedet. Lige vest herfor, men på den anden side af A13 ligger *Bækmarksdiget* eller Kong Knaps Dige, en jordvold, på hvis sydvestlige side der løber en grav, som er indtil 1,25 m dyb. Anlægget er formodentlig fra tidlig middelalder eller forhistorisk tid og må være anlagt for at forsvare overgangen over Haller Å.

OVER KONGENSHUS DAUGBJERG OG FLY TIL SKIVE

Fra Torning kører vi tilbage til A13, som følges et lille stykke mod nord for derefter at dreje til venstre efter Karup. Når vi er kommet forbi den vej, som til højre går af mod Frederiks passerer vi på venstre side *Ulvedal Plantage*, som man kan køre ind i. Det er noget af en oplevelse at færdes her i plantagen med de mange meget smukke træer og den ro og stilhed, som for de fleste betyder vederkvælgelse i sindet. Her ligger også, som skiltene viser, den sagnomspundne langdysse Jens Langknivs Hule. Den er 24 m lang og har to kamre,

TURE SYD OG ØST FOR VIBORG

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 356/77.

66 randsten. Man fandt i den en flintdolk og en svær arming af bronze.

Over Karup til Frederiks og Kongenshus

Det sidste stykke af vejen mod Karup går langs *Åresvad Å*, og man glædes over den smukke natur her langs åen. I *Karup* sogn var der i 1801 kun 111 mennesker, og i 1901 var tallet kun steget til 300. I de sidste par menneskealdre har der været en næsten eksplosiv udvikling. Den skyldes både samfundets almindelige vækst og den stærke industrielle ekspansion, som egnene i det midterste Jylland har oplevet. Hertil kommer, at der i Karup blev anlagt en stor flyveplads for besættelsesmagten, og den har efter befrielsen fortsat sin tilværelse som dansk – eller om man vil allieret – flyvestation af central betydning. Den bliver også benyttet af civile fly. Det er ikke så underligt, at Karup under disse omstændigheder snarere har fået præg af en købstad end af en stationsby, og den helt overvejende del af bygningerne er nye, mange også store.

Kirken ligger nu i udkanten af byen ved vejen mod *Kølvrå* og lige øst for Karup eller *Skive Å*. *Karup Kirke* var i middelalderen en meget anselig kirke, der var viet *Skt. Maria*. Når man kunne bygge denne store kirke på dette ret øde sted, var det, fordi Karup var et berømt valfartssted med en helligkilde, som blev besøgt af mange pilgrimme og syge, hvilket betød, at kirken fik rige gaver. Det fortælles, at den fik sit ry for hellighed, fordi en blind, der badede sig i kilden og påkaldte den hellige jomfru, fik sit syn igen. Karup var iøvrigt tildelt en fremtrædende rolle i det satiriske digt fra reformationstiden *Peder Smed og Adser Bonde*. *Peder* fortæller, »hvorledes Vor Frue i Karup græd, hr. Jens véd vel, hvorledes det gik til, om han sandingen sige vil«. Han »gjorde hovedet inden tomt«, stak en nagle i øjet, »så at det kunne ingen mand forstå, så øste han hovedet fuld med vand, og det så sagte igennem øjet randt, og sagde Vor Frue græder såre, for ingen vil til Karup fare«. Helligkilden blev iøvrigt genopdaget i 1906 noget sydøst for kirken, lige nord for *Karup Å*. Der har ligget et kapel her, og vandet blev ledet i en stensatrende syd om bygningen og en brolagt plads.

Kirken er nu et sengotisk langhus, bygget af munkesten. Fra en ældre kirke er der bevaret to granittympana, det ene i våbenhuset,

det andet over den nordre dør, Kristus i mandorla, en mandelformet ramme for et Kristusbillede. Han er omgivet af evangelistsymbolerne.

En omfattende ombygning af kirken blev gennemført, efter at Steen Jørgensen til Aunsbjerg i 1744 havde overtaget kirken. Her ved forsvandt kor, tværskib og resterne af tårnet. I forbindelse med kirken var et hospital. Blandt forstanderne nævnes hr. Mourids Poulsen, som skal være den, der gennemførte det bedrageri, som er nævnt i Peder Smed og Adser Bonde.

Fra Karup fortsættes ad vejen mod Viborg og Frederiks. Nord for vejen ligger den store *Alhede*, en hedeslette med fladbundede dale, udformet under afsmeltningen under den sidste istid. Flere af dem er tørdale, det vil sige, der er ikke vandløb i dem. Alheden spillede jo en stor rolle under den tyske kolonisation, da den første bebyggelse fandt sted ved Havredal og Grønhøj. Lige ved krydset mellem Vejle-Skive og Viborg-Herning vejene ligger *Frederiks Kirke*, som er opført 1766. En stor del af kirkeinventaret er fra tiden omved kirkens grundlæggelse. Interessant er kirkegården med de mange fremmede navne, kendt af dem, som har beskæftiget sig med kolonisternes historie. Der blev i 1959 sat et minde om de folk, som kom til denne fattige egn. På en stor granitsten er nævnt 29 tyske familienavne, og en indskrift fortæller: »Fra fremmed land de kom og Danmarks sønner blev«.

Fra krydset kører vi mod nordvest efter Grønhøj og Kongenshus, ad vejen til Sjørup og Skive. Vi er ude i det gamle hedeområde, ingen vil tage fejl af det. Her er fladt, og øjet rækker vidt. Og så fortæller et par store stolper, at vi er nået frem til *Kongenshus*. Vi kører ind på den ret smalle vej, som fører gennem Kongenshus Mindepark. Det store hedeareal, vel nu det største i hele landet, blev i 1910 købt af Hans Dall i Hamborg, som indrettede en rensdyrpark her. Han byggede også en ret betydelig bestyrerbolig, som nu er indrettet til hotel og restaurant. Foretagendet blev ikke nogen succes, og 1922 var rensdyreventyret forbi. Hedeselskabet og Hedebruget, som havde gjort så meget for at udrydde den danske hede, fik nu den idé på dette areal at indrette en mindepark for dem, der havde opdyrket heden, og man indkøbte 1200 ha. I et dalstrøg blev der rejst 321 mindesten for dem, der med særlig ildhu havde be-

kæmpet den gølge hede. Mindeparken kunne indvies i 1953. Kongen, dronningen og mange af rigets bedste mænd og kvinder var til stede.

Turen gennem Mindeparkens hedetæppe, der næsten synes at strække sig til alle sider, uden at der er nogen afslutning, er en betydelig oplevelse. Der er vel dem, der synes, at disse lyngvidder er ensformige, næsten kan virke trættende for den, der måske er vant til østlandets bakker og dale. Andre vil mene, at hedesletten i sin uendelighed er en naturoplevelse, uforglemmelig, enestående. Men ingen kan vel være i tvivl om, at disse vældige hedeblader i sin tid må have virket afskrækkende på besøgende, der kunne forfærdes over ensomheden, alene i selskab med sultne ulve eller omstrejfende kæltringer, som ikke altid tog det så nøje med liv og gods.

Daugbjerg, Åkjær og Fly

Vi kan fra selve mindedalen køre tilbage til landevejen efter Sjørup og Skive. Vi kan også fortsætte ad en anden bilvej til Resen og derfra vende tilbage til hovedvejen. Ved Sejbæk drejer vi af mod Daugbjerg. Et stykke fremme ad vejen viser et skilt mod *Daugbjerg Dås*. For unge og yngre er det en spændende tur op på den øverste del af denne mægtige knold, som med sine 71 m virker imponerende i landskabet. Dåsen har spillet en stor rolle i den folkelige overlevering. Såvel Jeppe Aakjær som den betydelige folkemindeforsker Evald Tang Kristensen har en del optegnelser herfra. Ikke mindst sagnene om bjergfolkene og deres rigdomme varieres på mange måder, og der berettes om mange forsøg på at få skatten draget frem.

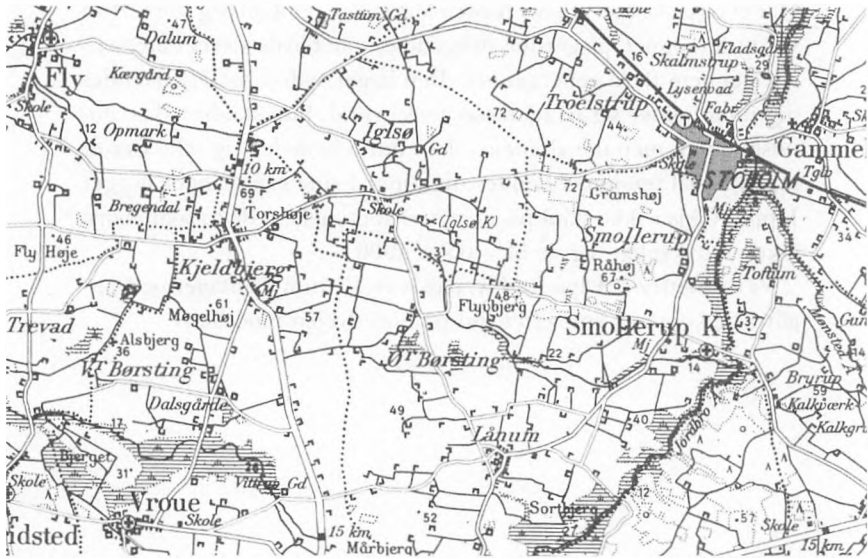
Der var sikkert mange, for hvem disse bjergfolk i Dåsen var virkelighed. Det fortælles, at Christian 8. under besøg i 1840 besteg Dåsen sammen med pastor Chr. Friis, som var født i Daugbjerg. Præsten sagde til kongen: »Her står vi nu, hvor alle de hedenske djævle har regeret i gammel tid«. Kongen spurgte: »Tror du på det?« Præsten tav, og kongen sagde da: »Du må se at udrydde al det hedenskab af din menighed«. Pastor Friis var iøvrigt præstesøn fra Daugbjerg. Dåsen har gennem lang tid været et samlingssted for egnens befolkning, og mange store og betydningsfulde møder er blevet holdt her.

Fra Dåsen kører vi til *Daughbjerg*, vi passerer Viborg-Holstebro vejen, og kort efter kommer vi til *kalkgruberne* i Daughbjerg. Nedgangen til dem er i en meget smuk kløft, hvor der er en charmerende småvækst af eg og andet krat. Gruberne blev genopdaget i 1922 af et par drenge, som legede i skoven. Man kan ikke komme ind i dem uden ledsager. Langsomt går det frem, efterhånden som vejviseren får tændt de små lamper – elektricitet må ikke bruges – og vandringeren i kalkgangene er en mærkelig, uforglemmelig oplevelse. Temperaturen her er altid den samme, og hulerne er befolket af 1000'er af flagermus. Ingen ved med sikkerhed, hvor lange gangene er. Under jorden strækker de sig meget langt og når helt hen til Mønsted, hvor brydningen af kalk er blevet ved længst.

Ingen kan sige, hvornår denne mærkelige industri er begyndt, men i bygninger fra 1100-årene som f.eks. det ældste Gottorp Slot er der brugt kalk fra Daughbjerg. Produktionsmåden var gennem århundreder stort set den samme. Når man skulle åbne en ny grav, blev der gravet et tragtformet hul, en 30–50 alen dybt. I bunden var bredden en 4 alen, foroven 50. Det tog 20 personer ca. tre uger at grave en sådan grav ned til kalken eller blegen. I 1760'erne fortælles det, at en hugger kunne udhugge en ovnfuld på 18 dage, og herfor fik han to rigsdaler og fire mark. Udbæring af kalken fra gangene eller koverne blev udført af kvinder. Når kalken var hugget, blev den kørt til brændingsstedet, et godt stykke fra gruberne. Brændslet var lyng, en 70–80 læs til en ovns brænding. Udbyttet kunne blive en 250–300 tønder læsket kalk.

Den færdige kalk blev solgt vidt omkring, og bønderne, som ejede gruberne, fragtede vel en 2000 læs omkring i landsdelen hvert år. Produktionen var meget stor, i 1959 således 14.000 td. Nu er den hørt op, men gruberne ligger der stadig og fortæller om fortids virke, og måske mest om det umenneskelige slid, som småfolk måtte præstere for at leve. De mange sagn om gruberne, f.eks. knyttet til Jens Langkniv, der skal have holdt til her, er kun litterære beretninger, men det er vel ikke usandsynligt, at »taterne« her i disse dunkle gange kan have fejret deres natlige orgier ved skæret fra tællepråse-ne.

Fra kalkgruberne fortsætter vi ad vejen nordpå efter Lånium og derfra videre til Vroue, hvor vi drejer nordpå efter Fly. Et stykke

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 356/77.

fremme er der en samling af ret store høje, de syv *Fly Høje*. Vi kommer op på et højedrag, hvorfra der er en storslået udsigt mod engdragene omkring Fly by og mod Karup Å.

Lige før Fly går vejen til *Åkær* af. Det er en mindre bebyggelse med nogle gårde og huse. Aakjærs fødegård er den sidste på højre hånd. Få landsbyer i Danmark er vel så kendt som den, fordi den er skildret så poetisk og levende i sin berømte søn Jeppe Aakjærs digtning, ikke mindst i hans uforglemmelige erindringsbog *Fra min bitte-tid*. Det var dette sted her langs den »tungt henskridende Karup Å«, som blev sjælen i hans bedste digtning. Fra *Åkær*-vejen går der til venstre en lille grusvej, der fører ned til mindestenen for Jeppe Aakjær, rejst lidt – synes man nok – fra alfarvej.

Fly Kirke har et romansk skib og sengotiske tilbygninger, tårn mod vest og kapel på sydsiden. Den har et korbuekrucifiks fra omkring 1520 og prædikestol fra 1609. Man lægger også mærke til stovværket fra 1634 og 1642. På kirkegården er graven for Jeppe Aakjærs forældre gårdejer Jens Peder Jensen og Cathrine Marie Jeppesen.

Her er også Aakjærs første hustru Marie Bregendahl begravet. Hun var født i sognet, på gården Bregendal, som havde været i slægtens eje igennem flere generationer. Den ligger sydøst for Fly. Hendes digtning holder sig på hjemstavnens grund, hun skildrer ikke nutidsbonden, men det almueliv, der endnu hvilede i sig selv. Der er ingen social tendens i hendes digtning. I sine erindringer lægger Jeppe Aakjær ikke skjul på, at ægteskabet mellem de to sognebørn ikke var lykkeligt, og de blev skilt i 1900.

Vi fortsætter nordpå fra Fly, passerer Tastum Plantager og Dalsgård og kommer kort efter ind på hovedvejen mod Skive.

Skive og Krabbesholm

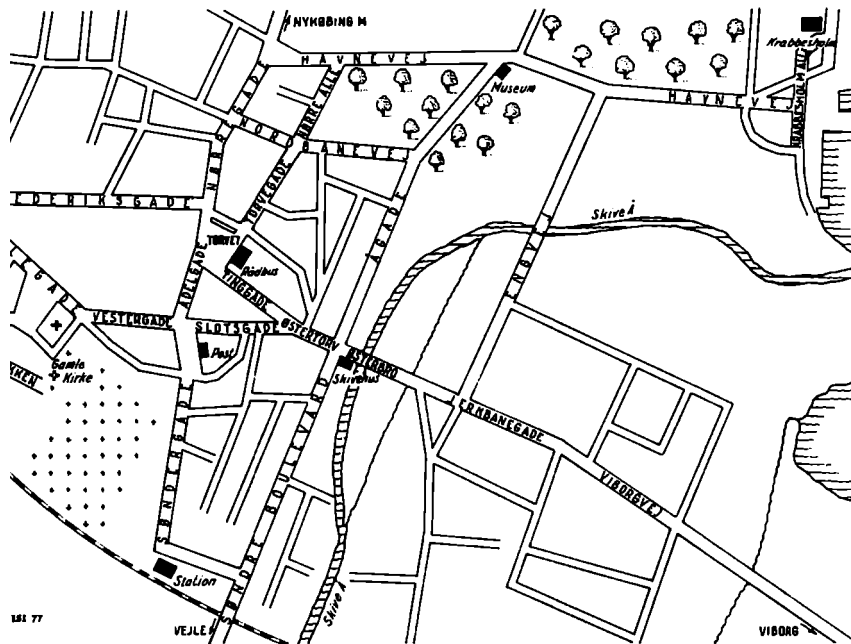
I den ældre middelalder var der et vigtigt vejknudepunkt ved bakken nord for Skive Å eller Karup Å. Der var mange mennesker, som færdedes over vadestederne. Kong Valdemars Jordebog fra 1231 viser, at der her lå en kongsgård, men ingen kan sige, hvornår bebyggelsen er blevet købstad. Navnet kommer af oldnordisk skifa, skive eller afskåret stykke, og kan måske fortolkes som planke, der vel kan have været betegnelse for palisadeværket ved Skive gård, således at borgens navn er det oprindelige og byens en afledning deraf, hvilket vel også historisk set synes naturligt. I 1326 tog Valdemar 3. borgerne under sin beskyttelse og stadfæstede tidligere givne friheder og privilegier.

Fattigdom og fremgang

Byen har muligvis haft to kirker i middelalderen, men kun den ene er bevaret, Vor Frue Kirke. Den ældste bebyggelse var iøvrigt samlet omkring Søndergade, Reberbanen og Vestergade. Under Grevefejden var borgerne tro mod kongen, og 1546 overdrog Christian 3. dem landsbyen Brårup. Den blev afbrudt, og dens jorder kom under Skive. I 1919 blev navnet genoptaget af beboerne på Skive Hedemark.

Under krigen i 1600-årene blev byen udplyndret, og i det følgende århundrede blev den gang på gang hjemløst af ildebrande, så Jeppe Aakjær senere kunne skrive, at byens historie ligefrem lugter svedent. Der var kun 435 indbyggere i 1769, men et stykke ind i 1800-årene begyndte det at gå fremad for den lille fattige købstad, og i 1850 boede der 1256 mennesker i byen. Jernbanen til Viborg blev åbnet i 1864 og førtes året efter videre mod Struer. Man fik nu også en egentlig havn, der blev anlagt på en grund, der var lejet af herregården Krabbesholm, og der blev herfra anlagt jernbanespor til byens øvrige jernbanenet.

Købstaden erhvervede efterhånden en del jorder, både fra gården *Skivehus* og fra *Ny Skivehus*. *Krabbesholm* blev erhvervet i 1906. Hovedbygningen blev solgt til højskole, mens Skive selv beholdt

Kort over Skive. Tegnet af I. Steiner Jessen.

skoven og en del af jorden. Der var dog ikke plads nok til byens vækst, som delvis hang sammen med en vis industrialisering. Der opstod en forstadsbebyggelse, som strakte sig ind over landsognet.

Byen stod dog i stampe i de vanskelige år efter Første Verdenskrig. Arbejdsløsheden var meget stor, og Skive havde den tvivlsomme ære at være nr. 1, når det gjaldt skatteprocenten og nr. sidst, når talen var om gennemsnitlig indkomst. Men efter den sidste verdenskrig gik det på ny fremad. En vigtig baggrund for den vækst, Skive nu kom ind i, var flytningen af banegården fra den østlige del af byen til Sønderbyen. Den nye banegård kunne indvies i 1962, og den betød, at byen nu kunne udvide sig mod syd og nord, hvor der tidligere havde været lukket af. Skive fik en ikke ubetydelig andel af den store industrielle ekspansion i disse år, der blev skabt nye arbejdspladser. Byens økonomi kunne sikres, og man var ikke længere indehaver af kedelige rekorder, når det gjaldt skat og indtægt.

Engang kaldte man i turistbrochurer Skive for Havnebyen midt i Jylland. Nu har man ændret det til *Skolebyen* midt i Jylland. Og det er da også en imponerende række af uddannelsesinstitutioner, som har fået domicil i Skive. Til højskolen på Krabbesholm er kommet Skive Seminarium, en afdeling af Danmarks Lærerhøjskole, gymnasium, centralskoler for visse tekniske uddannelser, eksterntatskole og handelsgymnasium. Ved århundredskiftet var befolkningstallet 4591, og i en dispositionsplan fra 1968 kunne man gøre det op til henved 17.500; efter kommunalreformens gennemførelse i 1970 er kommunens befolkningstal på ialt 26.000 indbyggere.

Byens ringe omfang og de mange ildebrande har betydet, at Skive kun har få gamle huse og andre seværdigheder fra ældre tid. Byens centrum er Torvet med *Rådhuset* fra 1846. Det er i to stokværk. På Torvets vestlige side løber Adelgade, som mod nord fortsætter i forretningsgaden Nørregade, der går over i landevejen til Sallingesund. Fra Posthustorvet ved sydenden af Adelgade fører Søndergade ud til den nye banegård i ådalen. Mod øst fra Adelgade udgår Østergade, Tinggade og Slotsgade, som forenes i Østertorv, hvorfra Østerbro fører mod østsydøst over åen. Den fortsætter i Jernbanegade, som går over i landevejen mod Viborg. Fra Østertorv går den nye hovedåre Sønder Boulevard mod syd, forbi den nye banegård, seminariet og frem til den gamle landevej mod Vejle, der ligger syd for Brårup.

Skive gamle kirke

Skive Kirke er opført 1896–1898 og skulle erstatte den gamle kirke, som var blevet for lille. Skive gamle Kirke fik dog lov til at blive stående. Den ligger højt med udsigt over den dal, hvorigennem Karup Å bugter sig. Vor Frue Kirke, som den blev kaldt, har en romansk kerne, der består af kor og skib, og er bygget af granitkvadre. Senere i middelalderen er kirken ombygget med et gotisk langhus som forbillede, og koret er blevet forlænget mod øst. Tårnet mod vest, korsarmen mod syd og våbenhuset mod nord er sengotiske tilbygninger af kvadre og munkesten.

I 1887 opdagede man i kirken en værdifuld samling af kalkmalerier fra 1522, kirkens største prydelement, og vel den egentlige grund til, at kirken fik lov at blive stående, da man byggede den nye kirke.

Malerierne skildrer et halvt hundrede hellige mænd og kvinder, som vokser op af store blomsterbægre. I østhvælvingen ses Treenigheden og 12 engle, i anden hvælving Jomfru Maria, Maria Magdalena og apostlene, i tredje hvælving den hellige familie. I fjerde hvælving er afbildet en række martyrer, bl.a. Skt. Knud konge og Skt. Knud hertug. De fire kirkefædre og 12 andre helgener, bl.a. Skt. Ansgar, Skt. Keld og Skt. Thøger, finder vi i den femte hvælving. I korbuen er der adelsvåben for Niels Høg, lensmand på Skivehus, og hans slægt.

En del af inventaret, bl.a. den romanske døbefont af granit og prædikestolen fra omkring 1600, blev i sin tid overført til den nye kirke. I Skive gamle Kirke forblev bl.a. den anselige renæssancealtertavle fra omkring 1600. Her er også en del epitafier fra 1600-årene, bl.a. marmorepitafium over provst Laurids Breth, død 1702.

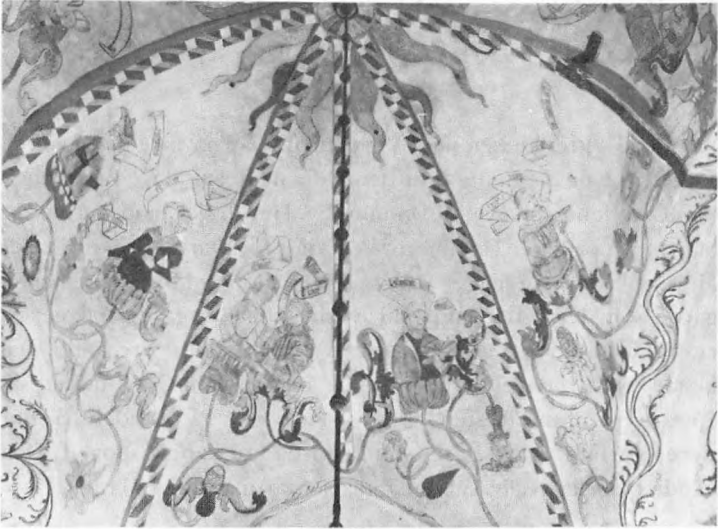
På *Kirkebakken* er der rejst et mindesmærke i granit over Jeppe Aakjær, udført af Anker Hoffmann. Det er en pige, der ligger »og lytter ved storrugens rod«. Der er fra det sted, hvor det står, en meget smuk udsigt ud over Karup Å, som Jeppe Aakjær altid taler om, eller Skive Å, som det mere officielle navn er.

Fra Kirkebakken kan man køre ad Vestergade, Slotsgade, Østertorv og Østerbro mod Viborg. Ved Østerbro kommer man forbi *Gl. Skivehus*, som engang var »det slot og fæste Skive«, og senere blev almindelig herregård, som i alt væsentligt blev udstykket efter 1791. Her er nu hotel. En sidefløj i bindingsværk er opført i 1719. Der fortsættes mod Viborg, og ved Engvej drejer man til venstre og kommer så ned til Havnen, der ligger nord for Skive Ås udmunding i Limfjorden. Dens betydning i de senere år har vel nok været faldende, men til gengæld er man begyndt at opbygge en avanceret søsportshavn ude på havneområdet, til glæde for de mange sejlsportsfolk, der sejler Limfjordens vand tyndt.

Krabbesholm

Fra Havnen fortsætter vi til Krabbesholm, en herregård, som først er opstået omkring 1500, da Karen Gøye ejede en del gods i Hindborg herred. Det kom til hendes søn marsk Erik Banner, hvis datter var gift med Iver Krabbe til Østergård. Hovedbygningen er opført

I Skive gamle kirke findes en række kalkmalerier fra 1522. De skildrer et halvt hundrede hellige mænd og kvinder. Dette udsnit viser bl.a. Elisabeth og hendes søster i skibets første hvælv. E.L. fot. 1949. Nationalmuseet.

af ham og hans enke. Den er omgivet af grave, og der er tale om et trefløjet anlæg, som åbner sig mod syd. På det nordvestlige hjørne er der et stort ottekantet tårn. De to fløje af borggården består af to lave bindingsværksfløje, som har fået deres nuværende skikkelse under amtmand Verner Rosenkrantz, som havde herregården fra 1743 til 1773. Fra hans tid stammer også de rige interiører i hovedfløjen med loftsmalerier, malede tapeter og døre. De findes ikke mindst i riddersalen og er udført af O. C. Wassmann. Efter at Skive by havde erhvervet Krabbesholm i 1906, blev bygningerne og parken solgt til højskoleforstander Axelsen, Jebjerg, og *Salling Højskole* blev flyttet hertil. Siden da har der været holdt højskole på gården. Den skov, der hørte til Krabbesholm, blev udlagt til lystskov for byens borgere.

Fra Krabbesholm og Havnen går vejen tilbage ad Havnevej og Engvej til Viborgvej.

Mellem Skive og Hjarbæk Fjorde

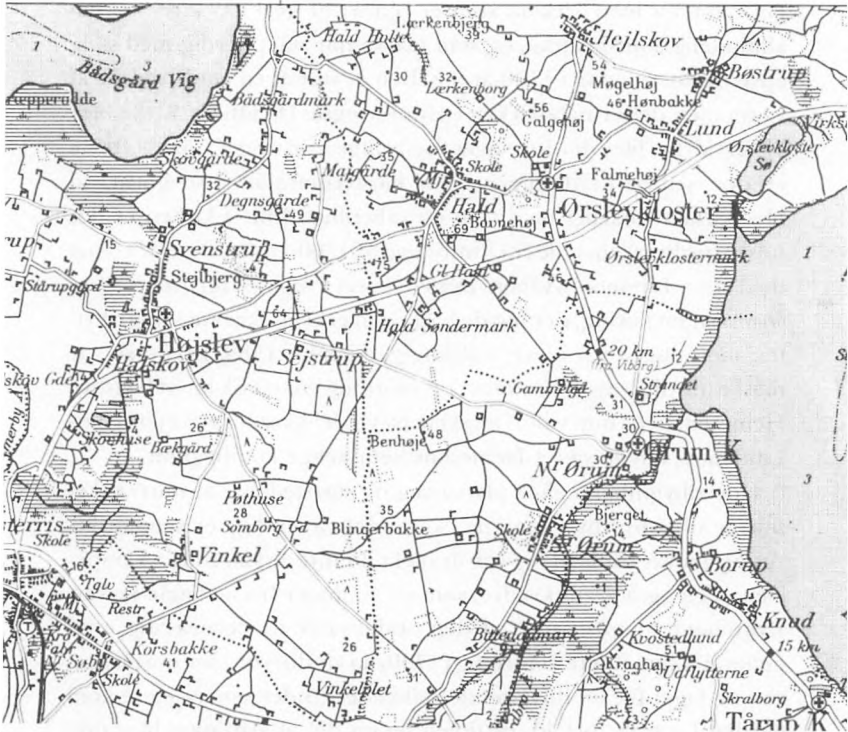
Fra Skive sættes kursen mod Vejle, men vi følger ikke den nye vej, som går på en dæmning over den inderste del af Skive Fjord, men kører ad den gamle vej til Dommerby. Her drejes mod nord efter Stårup. Vi passerer Dommerby Å og lidt før Stårup drejes af efter Højslev. Undervejs ligger *Stårupgård*, en af de mindre jyske herregårde, som der er flere af på disse egne. Hovedbygningen ligger på et stort voldsted og er omgivet af grave, der har haft ydre volde. Den består af en enkeltgård, som er opført omkring midten af 1500-årene af munkesten og er i to stokværk. På sydsiden har der været et rundt trappetårn, som man endnu kan se spor af. Den kendte kansler Niels Kaas er født på Stårupgård i 1534.

Over Højslev, Lundø til Ørslev Kloster

Der fortsættes til *Højslev Kirkeby*, som ligger temmelig langt fra stationsbyen. Kirken er meget stor og består af romansk apsis, kor og skib med sengotiske tilbygninger, tårn og våbenhus. Det store sydkapel er i stor udstrækning bygget af granitkvadre og er indrettet som begravelse af Bjørn Kaas, død 1581. Prædikestolen fra 1585 bærer også hans og hans hustru Christence Nielsdatter Rotfelds våben, der ligeledes findes på degnestolen fra 1571. I våbenhuset er der en romansk gravsten med kors og majuskelindskrift og i kapellet figursten over Bjørn Kaas og hans hustru.

Fra Højslev Kirkeby fortsættes nordpå over Bådsgårdmark, som ligger tæt ved Bådsgård Vig, en del af Skive Fjord. Vi når frem til *Lundø Kirke*, der var viet til Skt. Clemens og oprindeligt var et kapel under Viborg Domkapitel. Kor og skib er vist højgotisk, mens tårn og våbenhus er sengotiske. Bygningstiden formodes at være omkring 1400, og den er en af de få kirker på denne egn, som er bygget af kampesten. Altertavlen fra 1884, Gethsemane, er et maleri, malet til kirken af Christian 9.s dronning Louise. Fra et sidealter eller fra altertavlen er der bevaret en siddende madonna fra omkring 1450–1475.

Lundø var oprindeligt en ø, som først efter landhævningen blev

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 356/77.

forbundet med det faste land over det lave drag Vighals. Mod nord ender halvøen i Jelse Odde. Vi kan køre helt ned til kysten ved Lovns Bredning. Der er en smuk udsigt mod Bredningen og Hvalpsund, som ligger længere mod nord. Her på stranden er der mindre fiskerbåde, garn, ruser, bundgarnspæle og kasser til fiskene. For voksne såvel som for børn er det en spændende beskæftigelse på denne strand at lede efter forsteninger. Der er nok ikke mange steder, hvor de ligger så tæt som her, og de fleste vil nok sige, at Lundøs kyst mod Lovns Bredning er et besøg værd.

Fra Lundø går turen lidt tilbage og derefter mod Hald, og lidt forbi denne by kommer vi til Ørslevkloster, som måske er blevet anlagt omved 1200 for nonner af benediktinerordenen. Klosteret var byg-

get sammen med kirken, som er opført af granitkvadre som en almindelig landsbykirke, og som måske har stået færdig med skib, apsis og kor engang i 1100-årene. Den er stor af en landsbykirke at være, men det er nabokirken i Højslev også. Da Ørslev Kirke blev klosterkirke, blev der foretaget forskellige ændringer; således førte en dør sydligst i sydvæggen ud til klosterområdet. I sengotisk tid blev kirken forsynet med tårn og våbenhus. Inde i kirken er der udskårne herskabsstole fra slutningen af 1500-årene. De er forsynet med Hans Lindenovs våben. Der er i koret et epitafium over *Mogens Heinesen*, en færing, der havde haft en mærkelig skæbne som fribytter, men tilsidst var blevet halshugget i januar 1589. Dommen var måske ulovlig, sagen blev taget op på ny, og enken fik lov at begrave Heinesen, hvor hun ville. Det skete på Ørslevkloster, hvis ejer, Hans Lindenov, havde været Heinesens hemmelige kompagnon.

Hovedbygningen går i plananlæg og størstedelen af murværket tilbage til klosterbygningerne, som i det væsentlige er sengotiske. Anlægget var trefløjet, og var stråttækt. I murene kan findes kampesten, men også granitkvadre, som vel stammer fra nedlagte kirker. Bygningen er nu præget af den omfattende modernisering, som general Johan Rantzau foretog i 1700, da vinduerne blev normaliseret, og taget fik sin nuværende skikkelse. Under senere ejere kom gården i stærkt forfald, østfløjen og en del af sydfløjen blev dog restaureret af Det særlige bygningssyn i 1922–1923, og efter at stiftsdame, komtesse *Olga Sponneck* i 1934 havde overtaget hovedbygning med have og park, blev der med støtte fra Bygningssynet og Carlsbergfondet gennemført en omfattende restaurering. Komtesse oprettede Ørslev Kloster Stiftelse, som efter hendes død i 1964 er ejer af klostret, der fra 1969 er stillet til rådighed for Dansk kulturhistorisk Museumsforening som arbejdssted af en type, som komtesse selv havde forestillet sig. Slottet, nu kaldet kollegium, er ikke tilgængeligt, men derimod kan man komme ind og vandre i parken.

Virksund og Hjarbæk Fjords vestkyst

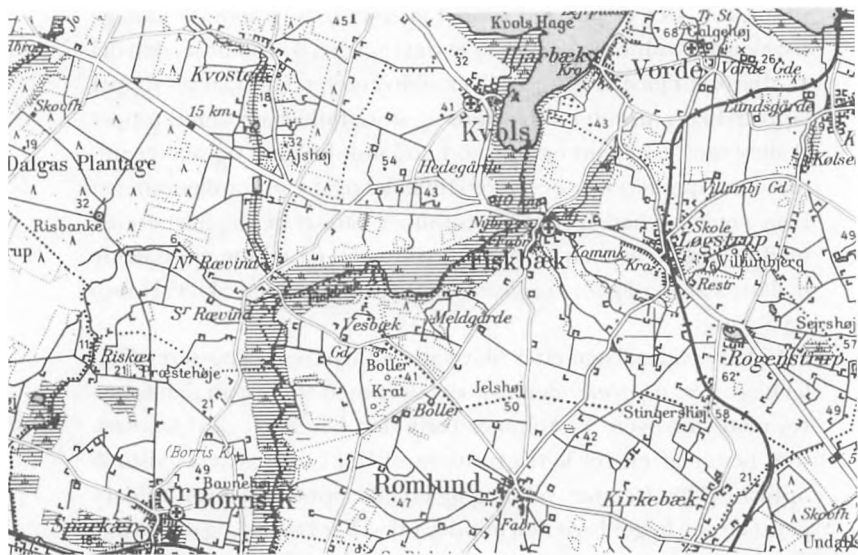
Fra Ørslevkloster kører vi ned til den nye vej mod Hobro. Den er anlagt på en dæmning over *Virksund*, hvorved det indre af Hjarbæk Fjord er blevet en indsø, men sejlbåde og mindre fartøjer kan dog

slippe ind. Der er her ved sundet et stort fiskeri, som de utallige fiskegarn er vidne om, og der er et rigt fugleliv, ikke mindst i den del af Hjarbæk Fjord, der fra 1967 er vildtreservat. Her kan ses toppet lappedykker, tusinder af blichøns og store flokke af svaner, toppet skallesluger, troldand og gravand, gråand, krikand og mange andre. Om sommeren er der – som tilfældet også var, før dæmningen kom – et livligt badeliv ved Virksund, og vandet her og havbunden med er sådan, at man tit og ofte vil tænke på denne enestående badestrand, der ligger så tæt ved tre større købstæder, Skive, Hobro og Viborg.

Vi kører lidt tilbage efter Skive ad den nye vej. Vi passerer Ørslevkloster Sø og drejer derefter syd over mod Viborg ad den første vej mod stiftsbyen. Vi kommer forbi den lille herregård *Strandet*, som består af en ret kort grundmuret fløj i to stokværk, vistnok opført i 1798. Den har valmtag og en lille frontispice over indgangen. Gården ligger hvor den mindre vej, vi har kørt ad, og den større fra Ørslevkloster forenes. Vi passerer Ørum Kirke, som bl.a. har herskabsstole fra 1593 med E. Vestenis og Sophie Becks våben. Efter at være kommet gennem byerne Borup og Knud er vi ved *Tårupgård*, som nu er ungdomsskole. Den nævnes i begyndelsen af 1400-årene, da den tilhørte slægten Kaas, og denne slægt havde den i omved 200 år. Ved testamente af 1651 oprettedes Den Tårupgårdske stiftelse til understøttelse for ugifte damer. I 1806 blev det dog tilladt, at gården som sådan blev solgt, og den kom i privateje, indtil den i 1941 overgik til Socialministeriet.

Tårupgårds hovedbygning er delvis omgivet af voldgrave og ligger lige ud til Hjarbæk Fjord. Den består af et trefløjet anlæg. Hovedfløjen er grundmuret og er nu kun i ét stokværk med kamtagvæle. Der er også en ganske kort muret sidefløj mod syd, og i fortsættelse af den ligger den ene af de to bindingsværksbygninger. De grundmurede bygninger er vist opført af kansler Niels Kaas omkring 1580, mens bygningerne i bindingsværk er fra 1700-årene. Kirken ligger højt, lige ved gården. Den romanske bygning var opført af rå og kløvet kamp. Den er helt ombygget i tidlig renæssance, måske omkring 1550. Tårnet er sengotisk. Altertavlen er i højrenæssance med snitværk, og er stafferet med våben og årstallet 1682; det pompøse pulpitur og vel også prædikestolen er fra samme

MELLEM SKIVE OG HJARBÆK FJORDE

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 356/77.

år. I sydkapellet er der et stort epitafium over Tønne Juul og hans hustru. Han døde i 1684. Gård og kirke udgør en helhed, og de enkelte dele passer smukt sammen.

Vi fortsætter turen sydover. I Kvols tager vi en lille afstikker ned til stranden ved Hjarbæk Fjord. Man kan her være heldig – når den rette årstid er inde – at opleve et fugleliv som måske ikke mange andre steder i landet. Flokke af svaner og blishøns kan være så store, at man knap kan se fjordens vand for fuglenes mængde. Man kan her på dette sted, som i sig selv er meget smukt, opleve et betagende syn, som man sent vil glemme. Ved fjorden er der også garn, bundgarnspæle og mindre både, som viser, at der stadig fiskes her på mere gammeldags manér.

Kort efter Kvols er man nede ved hovedvejen mellem Skive og Viborg, der drejes til venstre, og vi kommer over Fiskbæk Å, som danner skel mellem Nørlyng Herred og Fjends Herred, som vi nu forlader. Vi passerer den lille højtliggende Fiskbæk Kirke, som er let kendelig på sin karakteristiske tagrytter af bindingsværk med løg-

formet spir. Det var iøvrigt ved Fiskbæk, at Knud den Hellige i 1085 samlede en del af den flåde, som skulle deltage i det store angreb på England. Det var året før, han i Odense fandt martyrdøden.

Hjarbæk og Vorde

I Fiskbæk drejer vi af mod *Hjarbæk*. Det er en dejlig tur ned til det lille fiskerleje, der kun ligger 11 km fra Viborg og altid har været stiftstadens åndehul ud til den store verden. Herfra kunne man nå ud til de fjerneste have, og der har da også været tanker fremme om at gøre Hjarbæk til en slags *havneby* for Viborg. Disse tanker blev aldrig til virkelighed, men den 17. januar 1623 fik borgmester og råd i Viborg kgl. tilladelse til at opbygge boder og huse ved Hjarbæk til at oplægge deres købmandsgods og varer i. I 1840 blev der anlagt en havn her inde i den inderste vig af Limfjorden. Med jernbanernes anlæggelse mistede den sin betydning, selv om den stadig søges af en del erhvervsfiskere, og et stort antal lystsejlere holder til her. Gennem mange år har det smukke sted været et yndet udflugtssted for borgerne i Viborg.

Der er mange steder på denne egn, hvorfra der er en god udsigt mod Hjarbæk. Næsten altid kan man være sikker på, at blikket fanges af en bestemt kirke, *Vorde Kirke*, der ligger højt oppe på bakken over Hjarbæk Fjord, lige i nærheden af *Vorde Galgehøj*, 68 m høj. Hvor mange misdædere, der her har sonet deres brøde, ved vi ikke, men allerede 1447 hed det, at »det birketing, som nu ligger hos Vorde Kirke, har ligget i det samme sted af arild og har været kapitlets frie tingsted og frihed af gamle dage«. Udsigten fra Vorde Kirke eller fra Galgehøj ud over denne sydligste del af Limfjorden og en ikke ringe del af det danske land, er smuk og imponerende, vi ser ikke kun mod Kvols og Tårupgård, men også mod bebyggelserne ved Skals og Simested åer og mod herregården Lynderup.

Vi kommer til Vorde Kirke ved at følge en lille vej, der drejer af til venstre i udkanten af Hjarbæk. Kirken er en romansk kvadersten, mens tårnet er senmiddelalderligt. Den nuværende altertavle fra omkring 1615 stod oprindeligt i Viborg Gråbrødrekirke, men blev købt på auktion 1813, da denne kirke blev nedlagt. Et epitafium over Anders Christensen, bonde i en af sognets gårde, Lundsgård, er opsat efter farens død i 1661 af sønnen Niels Lundsgård, sogne-

præst til Ørslevkloster. Et stykke øst for kirken ligger to gårde, *Vordegårde*. I haven til den vestligste af dem er der en mindre forhøjning, det sidste synlige minde om et voldsted, Voldbakken, der bestod af en rektangulær banke på 25 x 32 m, som var omgivet af 10 m brede grave. Sagnet fortæller, at Rane Jonsen skal have ejet denne borg. Vordegård er også blevet kendt for den kunstneriske udsmykning som findes her. Den er skabt af landskabs- og dyremaler Rasmus Christiansen, som i mange år boede på Hjarbæk Kro om sommeren og ofte kom på Vordegård, hvor han maalede årets gang på en dansk gård. Maleriet blev sat op som frise på ejendommens længer. Den frise, der nu ses, er en gengivelse efter originalen, som er i familiens eje.

Lige kort før den ret store landsby Kølsen, drejer vi af, ned til landevejen mellem Skive og Viborg. Vi kører til venstre mod stiftsbyen. Undervejs passerer vi den store plantage *Undallslund*, som man begyndte at anlægge i 1853, og som er opkaldt efter direktør Lauritz Undall, som har indlagt sig stor fortjeneste af plantningssagen. Det var her i denne plantage, at de krigsforbrydere fra området vest for Store Bælt, som blev henrettet i henhold til afsagte domme, stadfæstet af Højesteret, sonede deres brøde.

Over bebyggelsen Engelsborg når vi ind til Viborg.

Nord og nordøst for Viborg

Vi kører nordud af Viborg og følger A13, der går mod Ålborg. Den er jo en fortsættelse af den hærvej, som i fjerne tider kom fra sønden.

Løvel, Skals og Lynderup

Når vejen var kommet ud af Skt. Mogensport var det, som om den måtte kæmpe for at nå frem, spor ved spor, hulvej ved hulvej helt ud til de diger, som satte skel yderst ude ved siderne. Endnu kan der findes rester af disse jordvolde inde på markerne. En 5 km fremme kommer den forbi Galgehøj, som ligger vest for vejen. Hugo Matthiessen har ligesom genoplevet lidt af stemningen. Han skriver: »Nu er kun tomten tilbage, men selv fra den vil enhver kunne overbevise sig om, hvor omhyggeligt stedet er valgt; thi de plukkede tyveskrog, som svajede i lænker under galgehammeren mellem flagrende, sorte fugle, kunne fra dette ophøjede stade – højere end selve Domkirkens tårne – virke som skræmsel i vid omkreds«.

Idag går hovedvejen ikke gennem *Løvel by*, men er ført udenom. Følger man den kommer man således ikke forbi kirken, en romansk kvaderstenskirke med prædikestol fra 1641 og stoleværk fra omved 1600 i den søndre side med gavle og låger. Lige når man har passeret kirken er der en lille mindelund for Løvel-kredsen 1849–1970. Af kendte mænd mindes her bl.a. Anders Nielsen i Tapdrup og Laust Nørskov. Vi fortsætter ad vejen, som kort efter forenes med A13. Over Nordmandshede når vi frem til Skalsådal, som her har en bredde på ca. 2 km. I stenalderen var dalen en fjordarm fra Hjarbæk Fjord. Den nåede helt frem til *Løvelbro*, altså til det sted, hvor den gamle vej skal føres over åen. I den stejle dalside udmunder mange dybe kløfter, som strækker sig et par kilometer ind i bakklandet. Egnen her er ikke kun geologisk interessant, men også storslået og smuk.

Ved overgangen over Skalsåen samles ligesom en hel vifte af gamle hulveje, som førte frem til vadestedet. Milevidt til begge sider var der ikke noget mere velegnet overgangssted. Der er endnu

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 356/77.

bevarede rester af den gamle Løvelbro eller Himmerbro – vi er jo ved grænsen til Himmerland. Ved en udgravning 1936 fandt man løse kvadersten og rester af piller. Broen var 14 m lang, hvilede på to størpiller og havde tre rundbuede gennemløb, hvoraf det midterste var 3,5 m bredt. Der var desuden anlagt en vejdæmning til det faste land, en 100 m borte. Dette anlæg er et kulturhistorisk mindesmærke om en så fjern fortid, at de fleste vel ikke vil mene, at den har været i besiddelse af større teknisk kunnen og viden. Men hvem har bygget denne bro og hvornår? En række forskere har prøvet at løse denne gåde. I 1925 fandt vejvæsnet en hvælvingsten i forbindelse med reparationer af den daværende Løvelbro. Den blev afgivet til Viborg Stiftsmuseum. Der har formodentlig været to sten med indskrift, og stenhuggeren har ikke været særlig fortrolig med bogstavformer. Det har dog været muligt at rekonstruere indskriften, som lyder: in p(rimo) tempore iussit Ericus rex, iste rex, pil . . . og på dansk: I den første tid (dvs. først) befalede kong Erik, denne konge, pil(ler at gøre af sten). Men Danmark har haft mange kong Erik'er.

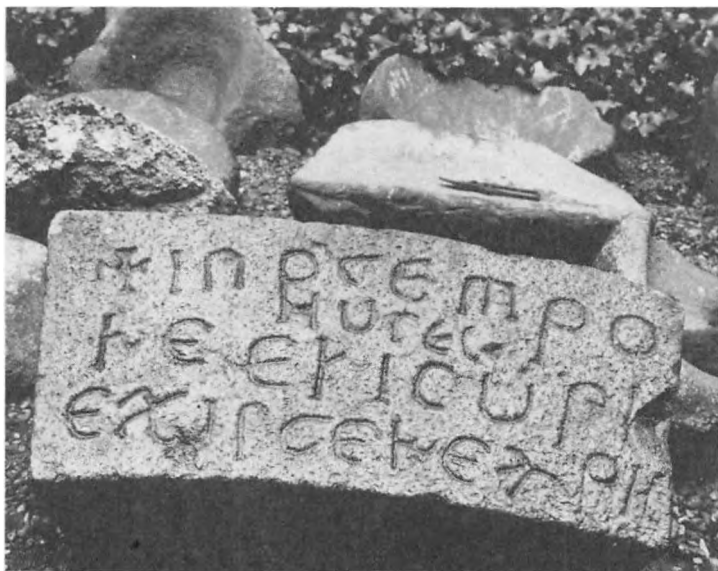

Du Plats kort fra 1795-1796 over vejene nord for Viborg.
Fot. Nationalmuseet.

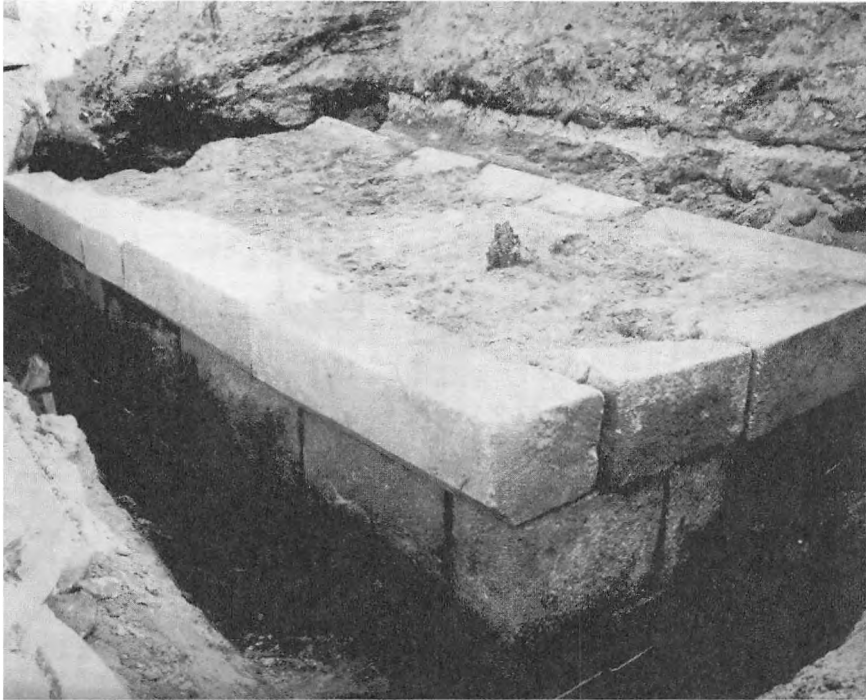
Hvem af dem er det? I øjeblikket er man mest tilbøjelig til at anse Erik Plovpenning for den rette. Han regerede 1241–1250.

Efter at være kommet over Skalsåen og igennem Vester Bjerregrav drejer vi til venstre mod Skringstrup og Skals, som tidligere var stationsby. Byen ligger højt, og der er herfra en udmærket udsigt, ikke mindst over Hjarbæk Fjord. Folkehøjskolen i Skals, som blev grundlagt i 1868, er senere blevet håndarbejds-skole.

Fra Skals fortsættes nordpå. Vi passerer Simested Å, der løber næsten parallelt med Skals Å og her flyder gennem nogle mægtige engdrag, inden den falder ud i Hjarbæk Fjord. Lige efter at vi er kommet over Simested Å, går der en vej af mod øst efter Låstrup, mens en anden – mod vest – fører til Nørre Rind og Lynderup. Chr. Molbech har i 1829 givet en drastisk og malende skildring af vejforholdene ved Låstrup og Skals, som han oplevede dem på en tur til

Granitsten fra Løvelbro. Den findes nu i Viborg Stiftsmuseum. Inskriptionen lyder: in p(rimo) tempore iussit Ericus rex, iste rex, pil som kan oversættes til dansk: I den første tid (dvs. først) befalede kong Erik, denne konge, pil(ler at gøre af sten). Hugo Matthiessen fot. 1927. Nationalmuseet.

Løvel Bro. Hugo Matthiesen. Fot. 1936. Nationalmuseet.

Jylland: »Denne vej, som dog er en slags landevej fra Viborg til Løgstør, er den sletteste, jeg nogensteds her i landet har kendt, og få steder udenfor Danmark har jeg vel prøvet noget værre. Hvorledes man forår, efterår og i sludvintre kan færdes på denne vej, som midt om sommeren knap var at passere: må jyderne forstå«. Han fortæller, at man kom gennem en hulvej, der var så snæver, »at begge hjulnav bøgstavelig berørte bakkens sider«. Det havde den fordel, at man ikke kunne vælte.

Vi kører vestover mod Nørre Rind. Undervejs går der en mere privat vej af mod *Lynderupgård*, som i middelalderen tilhørte biskoppen i Viborg, men ved reformationen kom under kronen, efter at den i 1534 var blevet ødelagt af skipper Klement. Fra 1835 har

Kort over Ålborg-Viborgvej, der går gennem Løvelbrohus.
Det er tegnet 1798-1799. Fot. Nationalmuseet.

Hulvej ved Viborg-Ålborg vejen mellem Løvel og Løvelbro.
Hugo Matthiessen fot. 1932. Nationalmuseet.

gården været i slægten Kjeldsens eje. Lynderupgård har altid været berømt for sine stude og for sit fiskeri, men der er over dens borggård med den mærkelige springbrønd fra omkring 1700 og dens meget særprægede bygninger, næsten helt i bindingsværk, en egen stemning som gør, at man ikke så let glemmer netop denne herregård mellem de hundreder, som findes ud over det ganske land. Hertil bidrager vel også den ganske særlige placering her tæt ved fjorden og med de store engdrag som en altid nær nabo.

Bygningerne ligger på et ret rummeligt voldsted, omgivet af grave. Anlægget er trefløjet, og adgangen til det er gennem en port fra nord. De ældste dele af bygningerne – og det er sikkert nordfløj-

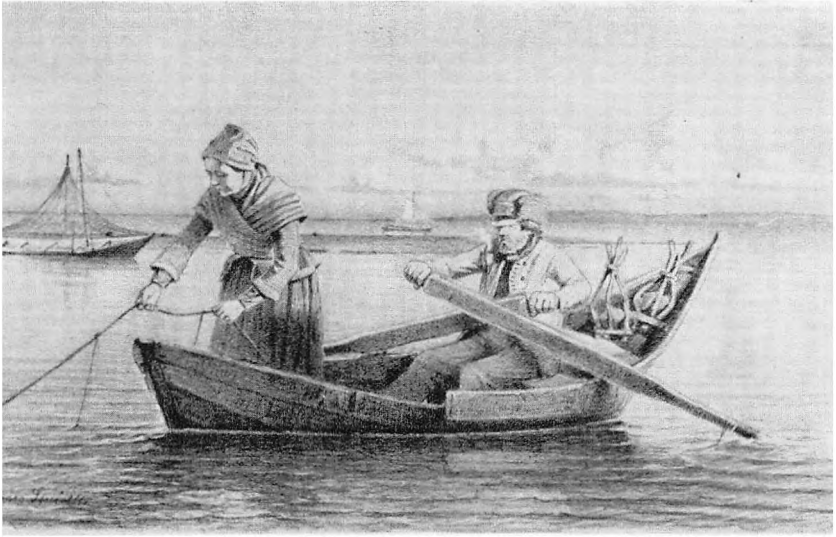
Hovedgården Lynderupgård. Dansk Folkemuseum, Brede.

en – skal være opført 1556 af Christoffer Rosenkrantz. Også set udefra er der et mærkeligt helhedspræg over denne gård.

Lynderup Kirke ligger ret højt og ganske alene. Den har romansk kor og skib og sengotisk tårn og våbenhus. Den øverste del af tårnets gavle mod nord og syd er af bindingsværk. På kirkegården er der et stort familiegravsted for familien Kjeldsen.

Over Hvolris og Klejtrup til Lindum

Fra Lynderup Kirke kører vi et lille stykke tilbage ad vejen mod Låstrup, men drejer hurtigt af mod landsbyen Nørre Rind. Herfra fortsættes mod øst efter Sønder Borup, hvor vi kan komme over Simested Å. Der er her en udmærket udsigt over den store ådal. På den anden side åen kører vi mod Skringstrup, hvor der drejes af til venstre. Vi skal efter Vester Bjerregrav. Her kører vi lige ud, mod

Hans Smidth. Limfjordsfiskeri. Privateje. Fot. Dansk Folkemuseum, Brede.

Klejtrup. Lige efter at være kommet ud af Bjerregrav er der et skilt, der fortæller, at vi her er i oldtids-området *Hvolris*. Vi følger den lille vej til udstillingsladen, en gammel tømmerlade, som ligger ved indgangen til området. Den er flyttet hertil fra Viborg og rummer en udstilling, der giver et godt overblik over oldtidsfundene. I det hele er der på fortræffelig måde givet vejledning til de tusinder – danske og udlændinge – som hvert år besøger denne oldtidspark.

Arbejdet med Hvolris undersøgelserne begyndte i 1962, efter at det til Viborg Stiftsmuseum var blevet indberettet, at Anders Olesen fra Møldrup i pløjegjorden havde fundet en mængde forskellige potteskår. Han havde foretaget prøvegravninger, som viste omfattende rester af bebyggelse fra stenalder, bronzealder og jernalder, ja endog fra middelalderen. Det var iøvrigt tre mænd i Neder Hvolris, som ejede jorden. Museet var klar over, at her var tale om oldtidsfund af en ganske særlig karakter, og bestyrelsen rettede henvendelse til Viborg Byråd om at erhverve området »til brug for arkæologiske undersøgelser og med det formål at indrette en oldtidspark

Fra Hvolris Oldtidspark øst for Vester Bjerregrav. De cirkelrunde pladser, indrammet af sten, har sakral betydning, men endnu kan der vel kun gættes om enkeltheder. Fot. Per Sowinski, Redsted. Viborg Turistkontor.

med de faste fund bevaret eller markeret på stedet«. I marts 1963 vedtog byrådet at erhverve det areal, som var foreslået af museets bestyrelse. Peter Seeberg, den ihærdige planlægger i denne sag, har sagt, at her er arbejdsmuligheder i en menneskealder eller mere, og at der vil være tale om en af de mest omfattende bebyggelseshistoriske undersøgelser, der er planlagt i Danmark og på en sådan måde, at resultaterne på stedet stilles til rådighed for almenheden.

Hvolris ligger på en bakkepynt mellem Skalsådalen og Navndrup Møllebæk. Der er tidligere gjort oldtidsfund i området. Der er to jordhøje fra stenalderen, Store og Lille Bussehøj, de er også brugt til

begravelser i den yngre bronzealder, og i den ene af dem er der ved udgravning tidligere fundet 16 bronzealderurner. Senere har man kunnet registrere omkring 125 kværnsten. De fund, der nu er gjort, rækker tilbage til den senere periode af yngre stenalder, og er vist fra enkeltgravstiden. Her er bl.a. tale om et såkaldt grubehus, 6,50 m langt og 3,50 m bredt. Fra bronzealderen er der kun få arkæologiske vidnesbyrd, derimod er der talrige vidnesbyrd om jernalderfolkets virksomhed, ikke mindst fra tiden umiddelbart før vor tidsregnings bebyggelse. Der er fundet en række hustomter, og ialt 10 er blevet undersøgt. En vigtig del af Hvolris området er Skovbakken: midt på den ligger stedets smukkeste anlæg, en 16 m bred, ikke helt rund kreds, indrammet af ialt 136 hovedstore sten, som endnu ligger i deres oprindelige leje. Stenkredsens funktion vil vel aldrig kunne fastslås med sikkerhed, men at den må ses som et led i vigtige sakrale handlinger må sikkert anses for givet.

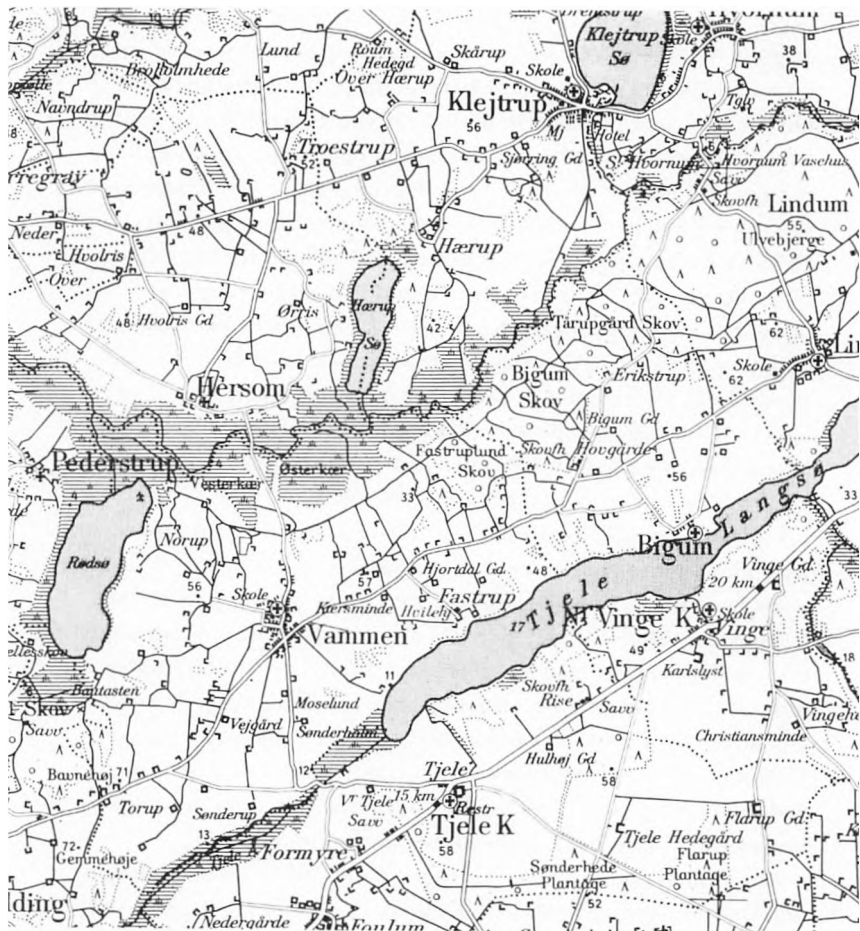
Fra tiden umiddelbart efter vor tidsregning, dvs. fra romersk jernalder, er der fundet stenbyggede grave, og i den ene af disse storstensgrave var der fem lerkar og en krum jernkniv. Et smykke fra omkring 600 e.v.t. viser, at Skovbakken stadig bevarede sin magt over sindene. Fra omved år 1300 er der fundet en ovn til brødbagning. Den må stamme fra et middelalderligt gårdanlæg. Arkæologen savner så ofte de lange linier i bebyggelsen. Dem finder han her. Derfor er Hvolris Oldtidspark så værdifuld, den er et besøg værd, og både oplysningerne i Tømmerladen og ude i marken giver gode muligheder for at finde frem til de interessanteste fund.

Fra Tømmerladen kører vi tilbage ad den lille grusvej og drejer derefter mod øst ad vejen mod *Klejtrup*. Det var her, i en gård, der kaldes Klejtrupgård, at Rasmus Mørk en nat i 1879 myrdede to gamle mænd. Han blev dømt til døden, og *henrettelsen* fandt sted den 5. januar 1881 i bakkerne vest for Klejtrup. Det blev den sidste offentlige henrettelse i Danmark, og det berettes, at op mod en halv snes tusinde mennesker overværede, hvorledes bøddelen udførte sin pligt.

Kirken i Klejtrup ligger på en bakke i nærheden af Klejtrup Sø; den har romansk kor og skib. Det sengotiske tårn er opført af genanvendte kvadre og munkesten. Det samme gælder våbenhuset. Det er sandsynligt, at disse sten stammer fra en kirke i *Hejring*, som ligger

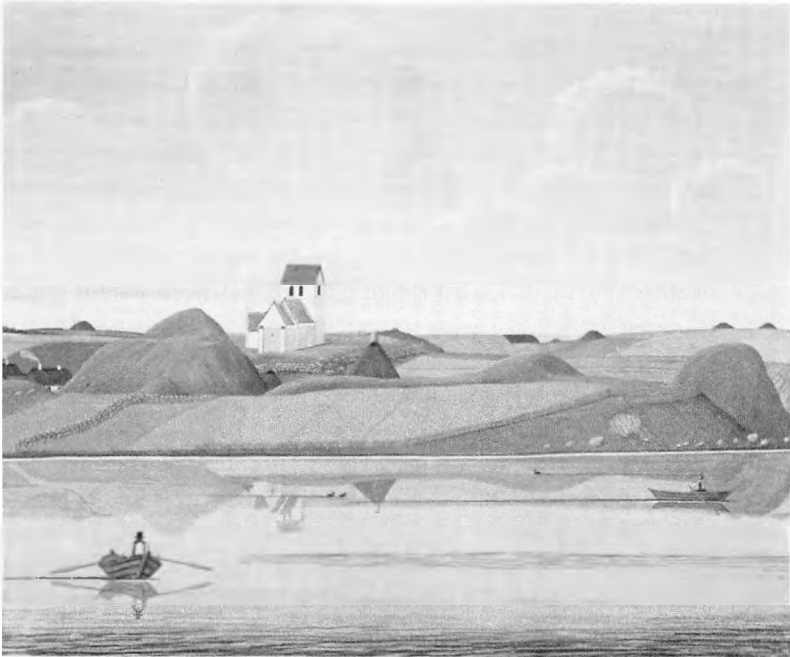
NORD OG NORDØST FOR VIBORG

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 356/77.

lidt nord for Klejtrup. Den blev vistnok nedbrudt i middelalderens sidste år. På stedet, hvor den stod, er der fundet rester af kister og skeletter. Af inventaret i Klejtrup Kirke kan nævnes prædikestolen fra omkring 1600 med samtidige evangelistmalerier.

Vi kan nu tage til Verden, verdenskortet af ikke helt almindelige dimensioner, 98 x 45 m, som findes nede ved Klejtrup Sø. Det er

Et ældre billede af Voldstedet i Klejtrup. Det kgl. Bibliotek.

dannet på den måde, at jord og stensætninger udgør det faste land, mens vandet, ledet ind fra søen, er de store have. Kortet er skabt af snedker Søren Poulsen, og vejen ned til Verden hedder da også Søren Poulsens Vej. Det mærkelige kort bliver meget besøgt af interesserede fra den mere lokale del af verden.

Lige ved siden af kortet ligger det store og imponerende *Klejtrup Voldsted*, på en odde i den sydvestlige del af Klejtrup Sø. Det synes at stamme fra den ældre middelalder, men der vides ikke noget om borgens ældre historie, og der er ikke på stedet fundet murrester. På odden, hvis landside i syd er afskåret ved en grav, ligger to adskilte borchøje, som begge er omgivet af en grav, bortset fra det stykke, hvor den nordlige høj støder lige ned til søen. Uden for borchøjene har yderborgen eller ladegården haft sin plads. Den nordre høj kaldes Troldhøj, den sydlige – og største – ruinen.

Ved man ikke noget om voldstedets historie, kender man til gengæld de mange sagn, der har været knyttet til det mærkelige anlæg, og hvoraf en del er overleveret i Rinds Herreds Krønike, optegnet i begyndelsen af 1700-årene af den højt fortjente Christen Sørensen Testrup, herredsfoged i Rinds herred indtil 1759. Han beretter – fejlagtigt – at Klejtrup har været Niels Ebbesens hjemsted, og han har et interessant sagn om den onde frue på gården, som mistænkte to af sine piger »for nogen sag« og lod dem henrette. Da det blev klart, at de var uskyldige, gav hun bod, så der kunne synges en messe for hende. Denne sjælemesse blev holdt på dansk. Testrup gætter også på, at denne onde frue skulle være den samme, som i en meget kendt folkevise lader Palle Tygesøn hænge, fordi han udklædt som kvinde har beluret dronningens barselnød. Andre sagn fortæller, at det var her, kong Niels' søn Inge blev sparket ihjel af en hest, hvorfor hans tugtemester blev levende begravet.

Fra Klejtrup drejer vi af til højre efter Lindum til. Vejen går gennem den store og smukke *Lindum Skov* med en hel del løvskov. Sammen med Bigum og Tårupgård Skove udgør den Storskoven. Terrænet er stærkt kuperet og har et betydeligt fald mod Skalsådal, som den går ned til mod øst. Ved foden af Lindum Skov udvider ådalens mosedrag sig til en formelig bredning, det såkaldte Gråkær.

Tjele

I Lindum drejer vi af til højre mod Vammen. Turen går her langs Tjele Langsø, som vi dog ikke kan se. I Vammen drejes af mod Tjele, og vi passerer dalen med Tjele Å, en forlængelse af Tjele Langsø.

Det er blevet sagt om *Tjele*, at den gamle borg havde lagt sig en km fra søen »på jævnt terræn, trist, ensomt og belejret af mørke heder«. For godt 100 år siden kunne en besøgende udbryde, at den med sin park, sin kirkegård og lund åbenbarede sig som »en yndig oase i den ensformige, golde ørken, som især forbavser, når man kommer fra Randers, hvor den sidste mil ikke frembyder ét hus i nærheden af vejen, kun den brune lyng, blandet med den immergrønne gyvel«. Tjele hovedgård har en lang og begivenhedsrig historie. Den nævnes allerede i slutningen af 1300-årene. I 1500'erne var det slægterne Løvenbalk og Skram, der regerede her. I 1635 kom den til

Erik Grubbe, som var far til Marie Grubbe, den dame, som der vel er blevet skrevet mest om i den danske skønlitteratur. Erik Grubbe regerede på Tjele i 57 år. I traditionen er han blevet kaldt den onde. Han øgede godsets omfang, samlede driften af de spredte besiddelser. Da han døde i 1692, var han 92 år gammel, og Tjele overgik til hans svigersøn *Jørgen Arenfeldt*, som havde været gift med Erik Grubbes ældste datter Anna Marie Brubbe. Han er blevet kendt som en ihærdig heksejæger, men heksebålenes tid var dog forbi. Han blev til stadighed plaget af sine kreditorer, og det fortælles, at han på Rugård havde indrettet et værelse, som blev kaldt Hamborg. Der skjulte han sig, når kreditorerne blev altfor nærgående. Trods sin fattigdom førte han dog et liv i rigdom, for ham var livet kun værd at leve, når han var i selskab med kvinder, og han blev vartet op med liflig musik, bægrene var fyldt med mjød og Rostock-øl.

Jørgen Arenfeldt solgte Tjele i 1698. Køberen var ritmester *Gert Didrik Levetzau*. Om ham blev der fortalt mangt og meget, når man samlede til fest eller anden komsammen. Han kunne være elskværdig, men også brutal og hemningsløs. Da den, der var udset til at være frue på Tjele, kom nogle dage senere end aftalt, smed han hende ud i en dam med snavset vand, og hun fik ordre til straks at forlade gården. Han havde et par husholdersker, som begge – og samtidig – var hans mætresser, men dermed var hans lidenskab ikke tilfredsstillet. Han forførte sognepræstens 15-årige datter, og som rimeligt var, blev det ham en dyr historie.

Ritmesteren ville også huskes af de slægtled, der kom efter ham. Han havde i levende live nøje forberedt, hvad der skulle ske, efter at han havde taget afsked med denne jord. Han traf aftale med billedhuggeren Fr. Ehbisch om, at han skulle lave et epitafium, der kunne fortælle eftertiden om den store ritmester. Det findes i herregårdens kirke og er af sort og hvid marmor og alabast i rig barokstil. Det centrale i epitafiet er den legemstore portrætfigur af Levetzau selv, hvor han ses i al sin militære væld. Fr. Ehbisch har også udført den sarkofag, der rummer de jordiske levninger af Gert Didrik Levetzau. Den bæres af seks kvindefigurer, og måske er det en slags billedtale. Mens Levetzau var i live, havde kvinderne altid været ham til vilje, nu bar de hans hensunkne legeme. Det berettes også, at han engang sagde:

Hvis jeg må på Tjele være,
så skal jeg ej Himmerig begære.

På Tjele var han, på Tjele er han, men der var nok dem, der mente, at det var fornuftigt, at han på forhånd ikke begærede tilmed at blive en Himmerigs beboer.

En mand som denne ritmester kunne ikke forlade de jordiske boliger på sædvanlig vis. Det berettes, at da han var død juleaften 1737, stablede tjenerne hans lig op ad vinduet. Man skulle tro, han var i live, og så kunne tjenerskabet plyndre i indboet. Men på Tjele og i egnen rundt om bredte uhyggen sig. Man hørte hans genfærd på sin „buldrende vogn“ rulle ud gennem porten. Ingen vidste rigtigt, om han på rette vis var blevet manet ned, og denne tvivl har levet i menneskenes sind her omkring i lang, meget land tid. Der var dem, der mente, at bønderne ved nattetide og i al hemmelighed havde ført liget fra kirken ud i skoven og gravet det ned dér, ikke langt fra søen. Og der blev drevet en cgepæl gennem ham, for at man kunne være sikker på, at han skulle blive i skoven. Andre troede slet ikke på al den snak. De var helt sikre på, at den Onde selv havde hentet ham den allerførste nat efter døden.

Ved auktionen efter ritmester Levetzau blev Tjele erhvervet af slægten Lüttichau, som siden da har haft gården. Blandt dens mænd har der været mange betydelige, som ikke kun har skrevet deres navn i egnens historiebog, men også i landets. Nævnes kan den indsats, flere af dem har gjort for Hedeselskabet. H. H. Lüttichau var selskabets formand i en årrække indtil sin død i 1921. Hans søn Chr. Lüttichau varetog dette vigtige hverv fra 1931.

Borggården på Tjele synes aldrig at have været befæstet med vold eller grav. Den ældste bygning er et lille kort stenhus, Sønderhuset, hvis mure er 120 cm tykke. Det er opført af marksten med en udvendig beklædning af munkesten. Den nederste etage og kælderen var beregnet til opbevaring, mens borgherren boede i den øverste etage. Huset er formodentlig opført i begyndelsen af 1500-årene. Det blev moderniseret omkring 1570, og samtidig synes det hus, som nu udgør den østre længe af borggården, at være opført. Det er en bindingsværksbygning på 17 fag og i to stokværk.

Rasmus Christiansen, som ofte malede på Viborg-egnen, beretter på dette billede om malkekoerne, som bliver drevet hjem til Tjele. Malet 1900 eller lidt før. I privateje. Fot. Dansk Folkemuseum, Brede.

En del af den er dog ændret, og meget af bindingsværket er erstattet med grundmur.

Landsbyen Tjele lå vist, hvor Tjele Hedegård, engang kaldet Gammelby, senere hen blev opført. Under rigsråd Jørgen Skram, som arvede Tjele i 1568, blev de 12 gårde i landsbyen lagt under hovedgården. Det samme skete mange andre steder i landet under de gode landbrugskonjunkturer, der skulle udnyttes fuldt ud. Det var også Jørgen Skram, der i 1585 byggede det nye hovedhus, et vinkelbygget anlæg med fløje i øst og nord. På nordfløjens nordre side over den hvælvede port, der fører ind til borggården, kan der læses på en stenplade:

Vi bygger her huse og store feste,
 omend vi er her fremmede gæste,
 Gud unde vos her så at bygge og bo,
 at vi kunne nå den evige ro.

Af den oprindelige romanske *kirkebygning* er nu kun skibet tilbage. Kirken blev helt ændret omkring 1573. Det romanske kor blev revet ned og bygningen forlænget mod øst. Det smalle tårn er fra samme tid. Prædikestolen fra omved 1578 bærer Jørgen Skrams og Hilleborg Daas' våben, og disse findes også på de øverste stolegavle. Inde i kirken er der talrige gravminder, ikke mindst over medlemmer af slægten Skram. Ritmesterens epitafium og sarkofag er dog de mest imponerende.

Tjeles navn er blevet bekendt i det ganske land. Det skyldes ikke mindst, at den på forskellig måde er blevet knyttet til litteraturen. H. F. Ewalds *Den skotske kvinde* på Tjele handler om Genete Jacobsdatter Cragengelt, død 1567, som var fulgt med Mogens Lauridsen Løvenbalk, der havde været i det fremmede i kongens ærinde. Det litterære værk, som idag først og fremmest nævnes i forbindelse med Tjele, er vel nok Blichers *En landsbydegns dagbog*. Novellen har iøvrigt den baggrund, at Blichers far, Niels Blicher, i 5½ år havde været lærer eller hovmester hos Lüttichauerne, inden han i Vium fik sit første kald. Det er helt klart, at den gamle Blicher har fortalt mangt og meget om livet på herregården, og det liv, der skildres i dagbogen, er nok mere præget af Niels Blichers tid end af Marie Grubbes og hendes far Erik Grubbes.

Idag ser der anderledes ud på Tjele end før. Her er offentlig adgang til kirke m.m. mod entré, her er cafeteria for turister. Her er også hjemstedet for de unges hestesport. En del af jorden er forpagtet ud til Shell og her gennemføres forskellig forsøgsvirksomhed. Iøvrigt er en stor del af tilliggendet til Tjele skov.

Vi kører tilbage ad en ældre vej efter Viborg, først et lille stykke mod Vammen og derefter til venstre over Tjele Å og efter *Rødling*. Denne bys kirke er romansk, bygget af granitkvadre. Der er tilbygninger, tårn og våbenhus, fra sengotisk tid. De er dels opført af

I Rødning sogn, Nørlyng herred ligger herregården Sodal. Ladegårdens sydside, som ses på billedet, er opført 1603. Fot. 1925. Nationalmuseet.

munkesten, dels af genanvendte kvadersten. Prædikestolen er fra 1646 og skænket af Verner Parsberg, der som ejer af Sodal var kirkens patron. Et epitafium over ham findes i koret. Det er iøvrigt ejerne af *Sodal*, som på mange måder har sat deres præg på det rige inventar i kirken.

Gården Sodal ligger lidt nord for Rødning, og man kommer til denne herregård, hvis man fra Rødning kører efter Pederstrup. Gården har været omgivet af grave og består nu af en grundmuret hovedfløj og ældre, værdifulde sidefløje.

Mellem Sodal og den lille sø Rødsø ligger *Sodal Skov*. Den har en mærkelig uberørt ynde, her er ikke kun vældige bøge, men også underskov med brombær- og hindbærkrat, og i den stille skov er der et interessant dyreliv.

Hans Smidth. Tatere på Heden. Kunsthistorisk Pladesamling på Charlottenborg.

Fra Rødding går vejen forbi Batum og Loldrup Sø. Vi passerer Viborg Nørresøs nordligste ende. Ad Nørremøllevej og Ålborgvej, hvor vi kan imponeres af den nye Katedralskoles store bygning, kommer vi ind i det gamle Viborg.

Stedregister

- Alheden 52, 104
Alling Sø 96f
Allinggård 96
Allingå 97
Almind 82
Ans 94
Asnild 16, 28, 84f
Aunsbjerg 45, 98
Batum 139
Bigum 9
Bigum Skov 134
Bjerringbro 62, 92
Brandstrup 33
Bruunshåb 84
Brårup 109
Busbjerg 92
Bustrup 22
Bækmarksdiget 17, 101
Daugbjerg 51, 105f
Daugbjerg Dås 105
Dollerup 80, 82
Dollerup Mølle 81
Dommerby Hede 9
Dommerby Å 114
Engelsborg 120
Engesvang 7
Faldborg 33
Finderup 18, 65
Finderup Lade 17
Fiskbæk 23, 118
Fiskbæk Å 8, 118
Fjends herred 51, 56, 60
Fly 9, 11, 57, 60f, 107
Foulum 33
Frederiks 32, 52f, 104
Fussingsø 89
Fårdal 10
Gammelby 137
Gjern Bakker 95
Grathe Hede 16, 101
Grauballe 11
Grønbæk 30
Grønbæk Kirke 97
Grønhoj 53
Gråkær 134
Gudenåcentralen 92
Gudenåen 5, 8, 94f
Hald 5f, 25, 79ff
Hald Egeskov 79
Hald Folkekuranstalt 79
Hald Sø 3f, 5, 79, 81
Haller Å 101
Havredal 53
Hejring 33, 131
Hendriksmose 11
Hesthave 64
Hønge Sø 97f
Hjarbæk 119
Hjarbæk Fjord 116f, 118, 121, 124
Hjermind 13
Hjorthede 25
Hollerup 7
Holmgård 11
Hvidding 33
Hvolris 129f, 131
Klejtrup 18, 22, 25, 131ff
Klejtrup Sø 4, 131f
Klejtrup Voldsted 133
Klejtrupgård 131
Klosterlund 7
Kobberup 8
Kompedal 53
Kongensbro 64, 94
Kongenshus 51, 55, 104
Krabbesholm 8, 109, 111ff
Kvols 51, 118
Kølsen 120
Langå 62
Lille Burrehøj 130
Limfjorden 21
Lindum 134
Lindum Skov 134
Loldrup Sø 4, 139
Lundø 33, 114
Lynderup 121, 121, 128
Lynderupgård 125, 127f
Lysgård 40, 46, 49, 81
Lyshøj 81
Løvel 121
Løvelbro 121f, 124f, 126f
Løvel Vandmølle 12
Løvskal 86
Lånnum 106
Låstrup 124
Mammen 12
Margrethelund 53
Marsvinlund 100
Mindrup 33
Mønsted 51
Navndrup Møllebæk 130
Neder Hvolris 129
Nørre Rønd 124f, 128
Nørre Tulstrup 38
Nørreå 8
Nørreådal 4
Over Hornbæk 12
Pederstrup 139
Randlev 46
Ravnshøj 80
Resen 55, 105
Rønds herred 42, 44
Rindsholm 83
Rindsholm Mølle 83
Roum 8
Rødding 138f
Rødding Sø 4
Salling 60, 63
Sejbæk 51, 105
Svinested Å 124, 128
Sjorslev 31
Skals 121, 124
Skals Å 4, 5, 121, 124, 130, 134
Skive 33, 62, 109–112
Skive Å 8
Skivehus 22, 109, 112
Skjern 25, 28, 30, 67
Skjern Bakker 88

STEDREGISTER

- Skjern voldsted 86f
 Skringstrup 124, 128
 Skovbakken 131
 Spentrup 46, 56
 Spøtrup 22, 25
 Stendal 53
 Store Bussehøj 130
 Strandet 117
 Stårupgård 114
 Svostrup 64, 96
 Sobæk Mølleå 4
 Sodal 138f
 Sodal Skov 139
 Sønder Borup 128
 Sønder Ving 31, 89f
 Sønderhede 84
 Tange Sø 92
 Tapdrup 12, 29f, 41, 44, 85
 Tapdrup Hede 63
 Taphede 19, 62
 Tastum Plantager 108
 Tjele 22, 25, 134ff
 Tjele Hedegård 137
 Tjele Langsø 134
 Tjele Å 134, 138
 Torning 11, 46, 100f
 Torsager Skov 86
 Trevad 43
 Troldhøj 134
 Tvillum 96
 Tårup 34
 Tårupgård 117
 Ulstrup 90ff
 Ulvedal 53
 Ulvedal Plantage 101
 Undallslund 120
 Ungstrup 10
 Vammen 9
 Vedso 82
 Vejrum 85
 Vester Bjerregrav 124, 128
 Vester Velling 31, 86, 89
 Viborg 14-24ff, 28, 30f, 33ff, 62, 64, 66, 67-78, 139
 Viborg Nørre Sø 4, 139
 Viborg Sønder Sø 4
 Vinderslev Kirke 98
 Vingegård 22
 Vintmølle Sø 4
 Virksund 116
 Viskum 85
 Viskum Skov 86
 Vium 39f, 45, 100
 Vorde 119
 Vordegårde 120
 Vroue 106
 Vælds Mølleå 4
 Ø 4, 86
 Øby 4, 86
 Ørlevkloster 115f, 117, 120
 Ørlevkloster Sø 117
 Ørum 117
 Østerbølle 31
 Øster Velling 10
 Åkær 42, 57, 60, 107
 Ålum 30f, 88f
 Åresvad Å 103

